

Online
cultuurhistorisch
tijdschrift over
's-Hertogenbosch

Jaargang 2
Nummer 1
Maart 2021

SILVA

Uitgave van Erfgoed 's-Hertogenbosch

In dit nummer

3

Offers voor geesten of afzweren van het kwaad

Onverklaarbare vondsten van op hun kop begraven potten

15

De Bossche kunstenaars Everts: met of zonder handen?

27

Vis in 's-Hertogenbosch

Het belang en de waarde van vis in de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne tijd

Colofon

SILVA is het online wetenschappelijke tijdschrift van Erfgoed 's-Hertogenbosch, afdeling van gemeente 's-Hertogenbosch. De naam Silva is ontleend aan de Latijnse naam van de stad: Silva Ducis, 'bos van de hertog'.

Silva verschijnt ieder kwartaal en wordt digitaal gepubliceerd op www.erfgoedshertogenbosch.nl/silva.

Neem voor meer informatie contact op via erfgoed@s-hertogenbosch.nl.

Redactie

Lianne van Beek, Jac. Biemans, Dennis Dekker, Joris van Dierendonck (eindredacteur), Ronald van Genabeek, Ronald Glaudemans

Vormgeving: Rob Duterloo

Cover: De vismarkt te Antwerpen, Ignatius Josephus Van Regemorter, 1827 (collectie Rijksmuseum, Publiek Domein).

e-ISSN 2666-9951

Voorwoord

Historisch onderzoek gaat altijd over het ontdekken van het verleden. Deze aflevering van Silva leest zelfs haast als een detective. In het openingsartikel proberen **Ronald van Genabeek** en **Ranjith Jayasena** het mysterie op te lossen van op hun kop begraven potten in veertiende-eeuwse Bossche huizen. Daarna achterhaalt **Jac. Biemans** de ware identiteit van de tekenaar van de illustraties voor *Beschrijving der Stad 's Hertogenbosch* van Johan Hendrik van Heurn. Had hij nou wel of geen handen? We sluiten af met een artikel van **Amy van Saane** over het belang van vis in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd. Welke vis werd duur betaald en door wie? Daarvoor gebruikt ze ichthyo-archeologisch onderzoek, een ondergeschoven kindje binnen de Nederlandse historische archeologie.

We hopen dat u met net zoveel plezier als wij de naspeuringen en ontdekkingen van de auteurs zal volgen!

Redactie Silva

Offers voor geesten of afwerpen van het kwaad?

Onverklaarbare vondsten van op hun kop begraven potten

Ronald van Genabeek
en Ranjith Jayasena

In de zomer van 2020 werd tijdens een opgraving aan de Weversplaats in 's-Hertogenbosch een bijzondere ontdekking gedaan. Onder de haard van een veertiende-eeuws woonhuis kwamen drie op hun kop begraven kannen tevoorschijn. Dit bijzondere verschijnsel is al vaker waargenomen in 's-Hertogenbosch, maar uit andere plaatsen zijn nauwelijks parallellen bekend. Het omgekeerd begraven van potten had vrijwel zeker een rituele betekenis, maar over de exacte bedoeling van dit ritueel tasten we nog in het duister. In dit artikel gaan we wat dieper in op de vondsten en laten we enkele mogelijke verklaringen de revue passeren.

In de zomer van 2020 werd door onderzoeksbureau BAAC een opgraving uitgevoerd op een terrein aan de Weversplaats. Bij dat onderzoek kwamen, direct onder een slooplaag uit de jaren zestig van de twintigste eeuw, de resten tevoorschijn van een veertiende-eeuws huis (afbeelding 1). De afmetingen daarvan konden niet precies worden bepaald, maar het betrof een betrekkelijk smal woonhuis met een gevel aan de Weversplaats. Vergelijkbare huizen worden in 's-Hertogenbosch regelmatig aangetroffen (afbeelding 2).¹ De wanden bestonden uit een op een bakstenen fundering geplaatst skelet van houten balken waartussen met leem afgesmeerd vlechtwerk was aangebracht. De vloeren waren van aangestampte leem. De haardvloer was meestal gemaakt van baksteen, waarbij de randen waren afgewerkt met op hun kant geplaatste stenen. De haard lag vaak een stukje van de zijwand af, waarbij de rook door kieren of mogelijk een luik in de open kap kon verdwijnen. De huizen waren meestal tussen de 5 en 6,5 meter breed. De lengte varieerde sterk en lag tussen de 5,5 en soms wel 24 meter. De diepere huizen waren onderverdeeld in meerdere vertrekken. Dit

Afbeelding 1. Archeologisch onderzoek aan de Weversplaats, zomer 2020. Op de voorgrond zijn de contouren te zien van het veertiende-eeuwse huis waarin de haard met omgekeerd begraven kannen lag (foto's Erfgoed 's-Hertogenbosch, tenzij anders vermeld).

type woonhuis was het meest voorkomende in de stad in die periode. We vermoeden dat ze werden bewoond door ambachtslieden die het grootste deel van de stedelijke bevolking uitmaakten.

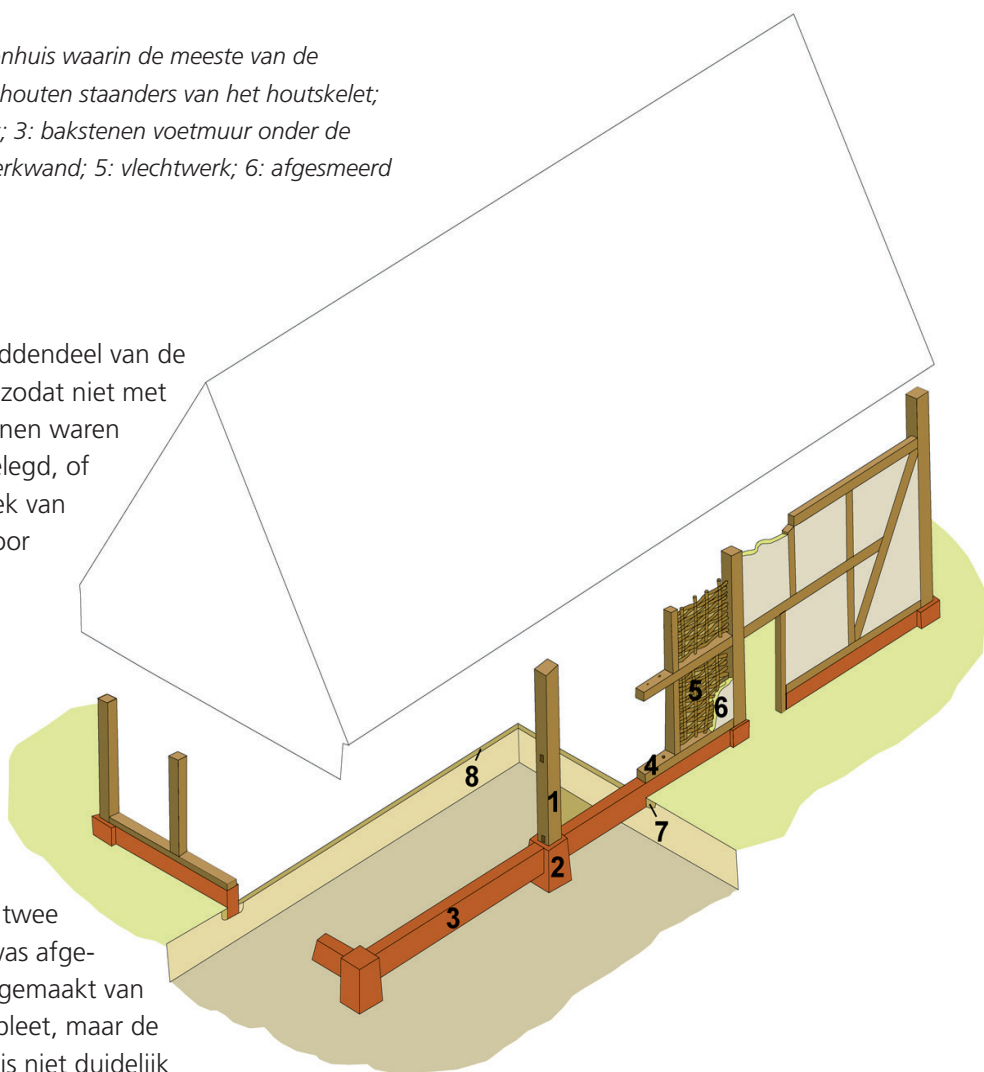
Bij het onderzoek van de haard van het huis aan de Weversplaats kwamen onder de haard drie kannen tevoorschijn (afbeeldingen 3 en 4). Ze waren (binnen korte tijd) na elkaar naast het centrum van de haard ingegraven, waarbij de kan met de opening naar beneden stond en de bodem gelijk lag met de onderzijde van de bakstenen vloer. Bij de sloop in de jaren zestig was de vloer op een aantal plaatsen geraakt en niet meer compleet aanwezig.

¹ Van Genabeek, Nijhof en Schipper (red.) 2019, 187-188.

Afbeelding 2. Reconstructie van het type woonhuis waarin de meeste van de omgekeerde potten werden aangetroffen. 1: houten staanders van het houtskelet; 2: bakstenen poer onder de houten staanders; 3: bakstenen voetmuur onder de houten liggers; 4: houten ligger van de vakwerkwand; 5: vlechtwerk; 6: afgesmeerd met leem; 7: funderingssleuf; 8: leemvloer.

Bovendien waren de bakstenen in het middendeel van de vloer door intensief gebruik verkrumeld, zodat niet met zekerheid kan worden bepaald of de kannen waren ingegraven voordat de haard werd aangelegd, of pas tijdens het gebruik ervan. In de insteek van de kannen was grond teruggestort die door hitte oranje was verkleurd. Dit zou erop kunnen wijzen dat de haard al in gebruik was geweest voordat de kannen werden begraven. Bij een van de kannen kon bovendien worden vastgesteld dat er een ingebrande laag tegen de kan aan liep; er was dus nog gestookt nadat de kan was ingegraven. De kannen zelf betreffen voor die tijd algemene kannen van Duits steengoed. Opvallend is dat bij twee exemplaren bij het begraven al de rand was afgebroken. Men lijkt dus gebruik te hebben gemaakt van afdankertjes. De derde kan was wel compleet, maar de buik en de bodem waren gebarsten. Het is niet duidelijk of dat al het geval was toen de kan werd begraven of dat dit later is gebeurd.

Andere vondsten in 's-Hertogenbosch

De vondst in 2020 was niet de eerste van deze soort in 's-Hertogenbosch (afbeelding 5). Al in 1989 werd bij een opgraving op zo'n honderd meter afstand van de vondst uit 2020 een tweetal op hun kop begraven kannen aangetroffen (afbeelding 6).² Helaas was in dit geval de eventueel hierbij horende haard door latere ingrepen verdwenen. Ingebrand zand in de directe omgeving en een leemvloer op de hoogte van de bodem van de (op hun kop begraven) kannen doen vermoeden dat ze oorspronkelijk onder of nabij een stookvloer begraven zijn. In dit geval betrof het twee identieke steengoed kannen uit Siegburg (D.), die te dateren zijn tussen 1300 en 1375. Een van de kannen was geheel gaaf. Van de andere kan was een deel van de bodem verdwenen, maar het was niet duidelijk of dit al was voordat de kan was begraven of dat dit door latere graafwerkzaamheden is gebeurd. Deze vondst kan in verband worden gebracht met een huis dat vergelijkbaar is met dat van de opgraving uit 2020. Het was eveneens gelegen aan de Weversplaats en heeft ergens tussen 1350 en 1400 gefunctioneerd.

Een andere opgraving waarbij omgekeerde potten tevoorschijn kwamen werd tussen 2002 en 2005 uitgevoerd op een terrein tussen het Begijnstraatje, de Snellestraat en de Stooftstraat. In dit gebied lag tussen de veertiende en zestiende eeuw het Klein Begijnhof. Historische bronnen zijn hierover bijzonder zwijgzaam. De oudste vermelding van dit begijnhof dateert uit 1355, maar archeologisch onderzoek

Afbeelding 3. Het bergen van een van de kannen.

² Van de Venne in voorbereiding, opgravingsrapport opgraving Zuidwal.

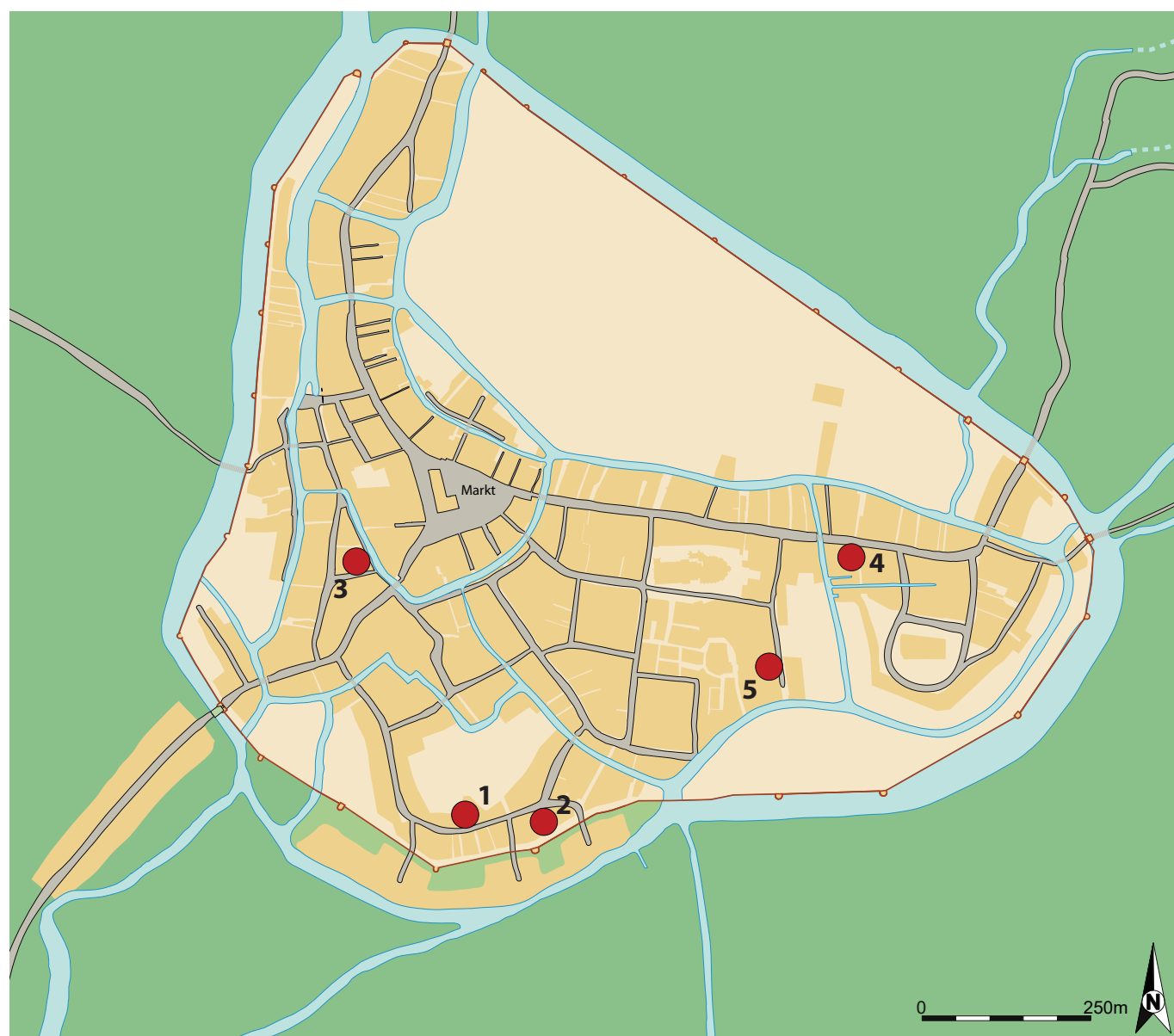
heeft aangetoond dat op deze plaats in ieder geval al vanaf de dertiende eeuw gewoond werd. Het terrein lag toen nog buiten de stadsmuur en had een overwegend agrarisch karakter. Vanaf het einde van de dertiende eeuw kwam het gebied binnen de tweede stadsmuur te liggen en verscheen er bebouwing met vakwerkwanden op een bakstenen fundering, vergelijkbaar met die aan de Weversplaats. Een dergelijk pand, georiënteerd op het Begijnstraatje, bezat in de fase tussen 1325 en 1350 een lemen vloer met bakstenen stookvloer.³ Voorafgaand aan de aanleg van de vloer is een kuil gegraven, met een doorsnede van 1 meter en een diepte van 30 cm. Op de bodem zijn twee proto-steengoed⁴ kannen uit Langerwehe (D.) en een kan van grijs aardewerk omgekeerd neergezet

³ Van de Venne 2018, 30.

⁴ Proto-steengoed is hard gebakken maar nog niet volledig gesinterde keramiek. Het werd in de dertiende eeuw vooral in het Rijnland en Zuid-Limburg geproduceerd en gebruikt als drink- en schenkgerei.

Afbeelding 4. De twee naast elkaar begraven kannen. Op de achtergrond de door het vuur sterk aangetaste haardvloer.

Afbeelding 5. Plattegrond van 's-Hertogenbosch aan het einde van de veertiende eeuw, met daarop de locaties van de opgegraven bouwoffers. 1: Weversplaats (2020); 2: Weversplaats (1989); 3: Begijnstraatje/Stoofstraat (5x); 4: Hinthamerstraat; 5: Papenhulst.

Afbeelding 6. Twee op hun kop begraven kannetjes, opgraving Zuidwal (Weversplaats) 1989.

(afbeelding 7). Ertussen werden een groot fragment van een steengoed kan en de scherven van een tweede grijze kan gelegd, waarbij opviel dat de bodemfragmenten daarvan eveneens omgekeerd lagen. Tegen een van de wanden van deze kan zat aan de buitenkant een spijker vastgeroest. Deze is dus tegelijkertijd met de kannen begraven, maar bevond zich niet in een van de kannen. De kuil was verder opgevuld met zand, deels verbrand. Hierop lag een dun pakket van oranje verbrand zand, dat als vlijlaag⁵ diende voor de voornoemde bakstenen stookvloer. De vulling van de kuil komt niet overeen met wat gebruikelijk is voor een afvalkuil. Daarom moeten we concluderen dat de potten opzettelijk zo begraven zijn. Uit het feit dat de kuil verbrand zand bevatte, zouden we kunnen afleiden dat bij het graven van de kuil een oudere haard is verspit. Net als bij de eerder beschreven voorbeelden werden in de kuil zowel complete (een proto-steengoed kan en een grijze kan) als beschadigde kannen gevonden (van één proto-steengoed kan ontbrak de rand, één grijze kan was al gebroken toen deze werd begraven en van één proto-steengoed kan was alleen een deel van de wand gebruikt). De proto-steengoed kannen kunnen tot uiterlijk 1325 zijn vervaardigd en waren dus al enige tijd in omloop toen ze werden begraven. In tegenstelling tot de kannen die in 2020 aan de Weversplaats zijn gevonden, lijken alle kannen hier in één keer begraven te zijn en dus niet binnen korte tijd na elkaar.

⁵ Een vlijlaag is een laag van vaak schoon zand of fijn puin waarmee de ondergrond van een vloer of muur werd geëgaliseerd.

Afbeelding 7. Het vrijleggen van het cluster van potten onder de haard.

Afbeelding 8. Omgekeerde pot uit Elmpt met daarboven de donkere verkleuring van een houten balk (drempel?).

Tijdens dezelfde opgraving werd in hetzelfde huis ook op een andere plek een op zijn kop begraven pot gevonden.⁶ In dit geval niet onder een haard, maar onder een houten plank die in dezelfde leemvloer lag als waarbij de hierboven beschreven haardvloer hoorde (afbeelding 8). De plank kan mogelijk geïnterpreteerd worden als een drempel in een binnenwand. Van een binnenwand zijn echter verder geen sporen aangetroffen. De omgekeerd begraven pot betreft een bolle voorraadpot, gemaakt in Elmpt (D.). Om ervoor te zorgen dat de inhoud van de pot

⁶ Van de Venne 2018, 31.

er niet uit zou vallen was de opening afgesmeerd met een plak leem. Nader onderzoek wees uit dat de vulling bestond uit enkele spijkers. Aan de binnenzijde was bovendien een kalkachtige aanslag zichtbaar. De pot was gaaf toen hij werd begraven, maar was waarschijnlijk ook al enige tijd in omloop: dergelijke voorraadpotten uit Elmpt werden niet meer gemaakt na 1325.

Enkele decennia na het begraven van deze potten werd tussen 1350 en 1400 op hetzelfde perceel een nieuwe haardvloer aangelegd. Het bijbehorende huis was inmiddels verbouwd maar had nog dezelfde omvang. De nieuwe haardvloer lag meer centraal in het huis. Onder de vloer was wederom een pot begraven. Ditmaal betrof het een groot fragment van een grijze kan die met de bodem naar boven lag. Boven de kan lag een nog deels intacte bakstenen vloer. Ook in dit geval lijkt een oude, ernstig beschadigde kan gebruikt te zijn, die werd begraven (kort) voordat de stookvloer werd aangelegd. In dezelfde periode werd ook in het buurhuis een pot onder de haard begraven. In dit geval werd de complete grijze kan echter niet op zijn kop begraven maar recht-op (afbeelding 9). Op de opening werd een 'deksel' van natuursteen gelegd. Omdat de bijbehorende stookvloer grotendeels was verdwenen, kon niet worden vastgesteld of deze de pot afdekte of dat de kan 'toegankelijk' was. In dat laatste geval zou de kan gebruikt kunnen zijn om er de as van de haard in te vegen, zodat deze 's nachts geen

Afbeelding 9. Kan van grijs aardewerk met een 'deksel' van natuursteen, begraven onder de haard van het buurpand.

brand kon veroorzaken (zie verderop). Tegen de interpretatie als aspot pleit dat er geen as in werd aangetroffen.

Een laatste voorbeeld van een begraven pot bij dezelfde opgraving werd gevonden in een huis dat was georiënteerd op de Stooftstraat, een straat parallel aan het Begijnstraatje. Het betreft een kan die bij de oudste fase (tussen 1325 en 1350) van een huis aan die straat is begraven. Helaas was de mogelijk bijbehorende haardvloer verdwenen doordat in een latere fase op dezelfde plaats een nieuwe haardvloer werd aangelegd. Het is niet uitgesloten dat zich in de fase van de begraven kan hier ook al een haard bevond. Van de kan waren al vóór het begraven de hals en het oor afgebroken. De onderste helft van de kan was met de bodem naar boven begraven en was (door de gronddruk) kapot gedrukt (afbeelding 10). De hals en het oor lagen ernaast in de kuil, waarbij de rand ongeveer gelijk lag met de bodem.

Bij de opgraving van een veertiende-eeuws huis aan de Hinthamerstraat (op de hoek van de huidige Mgr. Prinsenstraat) kwamen in 2004 onder een haard twee omgekeerd begraven potten tevoorschijn (afbeelding 11).⁷ De

⁷ Cleijne 2007, 17-18.

haard dateerde uit de eerste helft van de veertiende eeuw en hoorde bij een huis met wanden van hout of vakwerk. De stookvloer was, net als bij de eerder beschreven voorbeelden, opgebouwd uit baksteen en was ongeveer 1,8 x 1,8 meter groot. De bakstenen waren slordig gelegd en de randen waren afgewerkt met op hun kant geplaatste daktegels. De vloer eromheen bestond uit aangestampte leem. Onder de vloer waren drie kuilen gegraven met daarin (fragmenten van) twee potten. De oudste kuil bevatte een grote scherf van een grote voorraadpot van blauwgrijs aardewerk uit Elmpt (D.). De scherf was met de bolle kant naar boven in de kuil geplaatst. Vervolgens werd er een tweede kuil gegraven waarin, op zijn kop, een grote kogelpot uit Elmpt was geplaatst. Nadat de kuil rond deze pot was opgevuuld werd een derde kuil gegraven waarin het onderste deel van een grote voorraadpot werd gezet, wederom met de bodem naar boven gericht. Opvallend is dat deze bodem paste aan de wandscherf in de eerste kuil terwijl ze duidelijk niet op hetzelfde moment begraven waren. Omdat de bakstenen van de stookvloer slordig waren gelegd, kon niet worden vastgesteld of de potten waren begraven voordat de haard was aangelegd of toen de haard al functioneerde.

Een laatste voorbeeld van een bij een haard begraven pot is in 1997 opgegraven in een huis aan de Papenhulst.⁸ Ook hier lag een bakstenen stookvloer uit de eerste helft van de veertiende eeuw, die hoorde bij een huis met wanden van hout of vakwerk. De vloer was door latere sloopactiviteiten sterk verstoord. Direct naast de resten van de stookvloer was een kuiltje gegraven waarin zich een vuurklok van grijs aardewerk bevond (afbeelding 12). Een vuurklok is een soort stolp die 's nachts over de gloeiende kooltjes van het haardvuur gezet werd zodat er geen brand kon uitbreken. In dit geval stond de vuurklok in een kuiltje naast de haard. Het oor, dat normaal gesproken boven op de vuurklok aanwezig was, was afgebroken. Helaas kon door latere verstoringen niet meer worden bepaald of na het plaatsen van de vuurklok de vloer boven het kuiltje is blijven functioneren. Dit lijkt echter wel aannemelijk aangezien men het oor van de vuurklok heeft verwijderd en de rest ongeveer gelijk lag met de onderkant van de bakstenen.

In totaal zijn er in 's-Hertogenbosch dus negen gevallen bekend waarin bewust potten begraven zijn onder de (haard)vloer van een huis. Ze dateren allemaal uit de veertiende eeuw. In één geval was een pot onder een houten plank (drempel?) begraven; in de overige gevallen onder of in de buurt van een haard. In totaal gaat het om zeventien potten, waarbij moet worden vermeld dat soms delen van dezelfde pot in verschillende kuilen begraven

Afbeelding 10. Bodem en hals van een grijze kan, naast elkaar geplaatst in een kuiltje.

Afbeelding 11. Omgekeerde voorraadpot (in twee delen) en kogelpot onder de haard van een pand aan de Hinthamerstraat.

Afbeelding 12. Een kuiltje naast de haard van een pand aan de Papenhulst met daarin een vuurklok.

⁸ Van Genabeek 2005, 28.

zijn. In één geval betrof het een kan die rechtop begraven was en waarvan de opening was afgedekt. In de overige gevallen waren de potten op hun kop begraven of betrof het grote scherven die met de bolle zijde naar boven begraven waren. In het geval van de vuurklok aan de Papenhulst is deze weliswaar met de opening naar beneden begraven, maar is dat de normale positie van een dergelijk voorwerp. In twee gevallen kon met zekerheid worden bepaald dat er boven de potten na het begraven een hardvloer was aangebracht. In de overige zes gevallen was dat door latere verstoringen niet met zekerheid te bepalen. De bodem van de op hun kop begraven potten lag echter in alle gevallen op het niveau van de onderkant van de (verdwenen) bakstenen. De potten die waren begraven betreffen normaal gebruiks aardewerk, te weten kannen, voorraadpotten, kogelpotten (gebruikt als kookgerei of voor opslag) en een vuurklok. In de meeste gevallen vertoonden de potten duidelijke sporen van slijtage of waren ze van een ouder type; ze waren dus al enige tijd in gebruik voordat ze werden begraven.

Begraven potten

De Bossche vondsten riepen de vraag op of opzettelijk begraven potten een typisch fenomeen waren in laatmiddeleeuws 's-Hertogenbosch, of een veel meer wijdverbreid gebruik. Een korte inventarisatie van de literatuur en navraag bij collega-archeologen leverde weliswaar een hele reeks begraven potten op, maar nauwelijks voorbeelden die bewust op hun kop onder een drempel of haard zijn begraven. Wel bekend zijn potten die bewust werden ingegraven als aspotten en schrobpotten. Aspotten waren naast de haard ingegraven en werden gebruikt om de haardas in te vegen, zodat gloeiende as geen brand kon veroorzaken. Aspotten kwamen waarschijnlijk in de veertiende eeuw in zwang.⁹ Ook schrobpotten worden met enige regelmaat aangetroffen. Die zijn meestal in een hoek van een (kelder)vloer ingegraven en waren bedoeld om schrobwater in weg te laten zakken. Vaak is er daarom een gat in de bodem gemaakt. Vergelijkbaar maar minder bekend is het gebruik van potten als muizenval. Bij de opgravingen van de Stenen Kamer bij Kerk-Avezaath zijn in een greppel rond een spieker (voorraadschuurtje) ingegraven kogelpotten aangetroffen die vrijwel zeker als muizenval hebben gediend.¹⁰ Dit verschijnsel is ook bekend uit Duitsland en wordt beschreven in historische bronnen. De potten waren ingegraven in de bodem van een greppel, waarbij de rand van de pot gelijk lag met de greppelbodem. De pot was vermoedelijk gevuld met water of een andere vloeistof. Muizen die door de greppel op weg waren naar de in de spieker opgeslagen oogst vielen dan in de pot en verdronken. Ook bij en-

kele andere opgravingen op het tracé van de Betuweroute zijn complete ingegraven potten gevonden op erven van huizen. Deze worden eveneens als muizenval geïnterpreteerd, hoewel ook andere functies als voedselopslag of drinkpotten voor jong vee worden gesuggereerd.¹¹ In al deze gevallen, zowel bij de dieren vallen als bij de aspotten en schrobpotten, staat de pot rechtop en ligt de opening gelijk met het niveau van de vloer. Naast dergelijke potten 'op vloerniveau' worden ook potten aangetroffen die werden begraven zonder dat ze 'toegankelijk' waren. Bekend zijn de schatvondsten van potten met munten en andere waardevolle zaken. Ook deze werden rechtop begraven en zijn uiteraard herkenbaar door hun inhoud (afbeelding 13). Soms worden potten aangetroffen in of onder de haard of de fundering van een huis. Dergelijke vondsten worden meestal geïnterpreteerd als bouwoffer. Bij bouwoffers worden bij de bouw van een huis of ander bouwwerk objecten, voedsel, drank of dieren begraven of verwerkt in het huis. De offers waren bedoeld om voorspoed te brengen of onheil af te wenden. De begraven potten zelf speelden bij het offer niet altijd de hoofdrol, maar dienden vooral om het offer in te verpakken.

Afbeelding 13. Steengoed kan, gevuld met zilveren munten, kort na 1300 begraven naast een pand aan Achter het Verguld Harnas.

Ritueel in de middeleeuwse archeologie

Het brengen van bouwoffers is een rituele activiteit met als doel voorspoed te brengen of onheil af te wenden door de beïnvloeding van bovennatuurlijke krachten. Bij deze krachten kan het gaan om abstracte magische krachten of een hogere macht.¹² Rituele activiteiten kwamen in de middeleeuwen en daarna ook buiten de

⁹ Klück 1990, 74. Het voorkomen van aspotten vanaf de veertiende eeuw is vastgesteld voor Utrecht.

¹⁰ Kleij 2001, 232-233.

¹¹ Kleij 2001, 232-233.

¹² Merrifield 1987, 6.

gevestigde kerk veelvuldig voor. Tal van vermeldingen in de literatuur, maar ook gebruiken die met name op het platteland tot voor kort nog algemeen werden toegepast, getuigen daarvan. Veel van dergelijke gebruiken hebben een lange traditie. Soms werden ze later voorzien van een christelijk tintje. In veel gevallen werd een ritueel als traditie in ere gehouden zonder dat men de oorspronkelijke betekenis ervan nog kende. Ook nu nog worden rituelen uitgevoerd, zoals het luiden van klokken of het afsteken van vuurwerk, waarvan de oorspronkelijke betekenis (in dit voorbeeld het verjagen van boze geesten) grotendeels verloren is gegaan. Sommige van dergelijke gebruiken kunnen ook een archeologische neerslag hebben. Vaak wordt die neerslag van rituele handelingen alleen herkend als er geen andere logische verklaringen kunnen worden gegeven. Zelfs dan komt het vaak voor dat incidentele gevallen als toeval worden afgedaan. Pas wanneer een fenomeen zich regelmatig voordoet, kan het in verband gebracht worden met rituele handelingen. Hoe het ritueel werd uitgevoerd, door wie en waarom blijft vaak moeilijk te achterhalen; wat we archeologisch terugvinden is alleen maar wat er in de bodem is achtergebleven.

Bouwoffers

Bouwoffers zijn in de archeologie een bekend verschijnsel. Er zijn tientallen voorbeelden bekend van objecten die bij de bouw van een huis waren begraven of ingemetseld.¹³ Het ritueel was meestal bedoeld om te voorkomen dat hogere machten onheil over het huis of zijn bewoners zouden brengen, of om ervoor te zorgen dat er geluk en voorspoed zou zijn. Het brengen van bouwoffers kwam tot in zeer recente tijden in Europa voor en beleeft nu weer een kleine opleving.¹⁴ De zaken die geofferd werden kunnen zeer uiteenlopend van aard zijn. Vaak ging het om voedsel of drank zoals graan, brood, melk of eieren. Soms werden dieren begraven, vaak hanen of katten. Met name in Engeland werden ook schoenen als offer achter de haard of tussen vloeren geplaatst.¹⁵ Daarnaast komen munten en voorwerpen met magische teksten of tekens voor. Van munten is bekend dat ze bijvoorbeeld bij de bouw van een schip onder de mast werden gelegd. Dat dergelijke offers ook in christelijke context geaccepteerd waren, blijkt uit het feit dat de zusters van het cisterciënzerinnenklooster Leeuwenhorst bij Noordwijkerhout bij diverse bouwactiviteiten in hun klooster munten inmet-selden of onder balken legden.¹⁶ De plaats van de offers was erg belangrijk. Vooral de omgeving van de haard en de ingang van het huis werden veel gebruikt. Dit waren plaatsen waarlangs kwalijke invloeden het huis konden

binnendringen. De haard vormde bovendien letterlijk en figuurlijk het centrum van het huis en dat verdiende dus extra bescherming.

Bouwoffers laten zich, zoals we eerder zagen, in archeologische context niet altijd direct herkennen. Dit komt doordat een deel van de geofferde zaken door de vergankelijkheid geen archeologische resten heeft nagelaten. De meeste als bouwoffer geïnterpreteerde vondsten betreffen complete potten die onder een fundering, in paalkuilen of onder de haard worden aangetroffen. Bij complete potten is vaak aan de stand en de stratigrafie te zien dat ze bewust begraven zijn en dat dit tijdens de bouw is gebeurd. Ze zijn meestal gevuld met aarde en we kunnen alleen maar vermoeden dat er iets van voedsel of drank in heeft gezeten. Zo werd in een kuiltje onder de haard van een veertiende-eeuws huis aan de Warmoesstraat 91 in Amsterdam een vrijwel complete kogelpot aangetroffen, die vermoedelijk bewust als offer is begraven.¹⁷ In de muur van een veertiende-eeuws huis aan de Hofstraat in Kampen was een holte aangebracht waarin een steengoed kan op zijn kant was gelegd.¹⁸ Omdat dergelijke kannen niet afgesloten konden worden is het onwaarschijnlijk dat het een vloeistof heeft bevat. Het is in dit geval dus onzeker of, en zo ja wat, er in deze kan gezeten heeft. Onder de fundering van een huis uit het einde van de veertiende eeuw aan de Warmoesstraat in Amsterdam werd een 31,5 cm hoge pot aangetroffen, die bedekt was met klodders specie. Behalve dat de klodders mogelijk een onderdeel van het bouwoffer uitmaakten, werd in dit geval mogelijk aan de pot zelf ook een betekenis toegedicht. Deze was namelijk voorzien van een op de schouder ingestempelde tekst met de woorden 'AVE MARI AVE MARIA' (afbeelding 14).¹⁹ Door het aanroepen van Maria of het bidden van het *Ave Maria* geloofde men in de middeleeuwen dat men de duivel kon verdrijven.²⁰ Een enkele maal wordt nog een restant van de inhoud teruggevonden. Zo bevatte een grape (een kookpot op drie pootjes) die onder de vloer van een huis aan de Grote Kerkstraat in Leeuwarden werd gevonden nog botten van een rund en een schaap.²¹ En in Aardenburg werd een pot gevonden die hele eieren bevatte.²² In Waalwijk schijnt een opgegraven pot zelfs nog haver te hebben bevat.²³ Uit Zwolle is een vondst bekend van een kan van grijs aardwerk gevuld met mortel en baksteen.²⁴ Het kan hierbij gaan om de materialen waarmee het huis gebouwd was, die een onderdeel van het offer uitmaakten.

17 Jayasena 2020, 19-24.

18 Clevis 1988 en Van Vilsteren 2007, 70.

19 Van Regteren Altena en Zantkuyl 1969, 244.

20 Vriendelijke mededeling L. van Beek, Erfgoed 's-Hertogenbosch.

21 Elzinga 1969.

22 Van Hinte 1969/1970.

23 Merrifield 1987, 120.

24 Thuis in de Late Middeleeuwen, 91.

13 Zie onder andere Van den Broeke 1977. Van den Broeke beschrijft vooral vondsten van voor 1300, maar behandelt ook enkele voorbeelden van na die tijd en historische vermeldingen.

14 Bijvoorbeeld: <https://www.bouwoffer.nl>

15 Swan 1996.

16 De Moor 1993, 120-124.

Afbeelding 14. Grote grijze voorraadpot met de tekst 'AVE MARI AVE MARIA' (foto Monumenten en Archeologie, Gemeente Amsterdam).

Behalve potten worden ook skeletten van dieren aangetroffen, die bewust begraven lijken te zijn. Het is echter vaak moeilijk om aan te tonen dat dit begraven tijdens de bouw van een huis heeft plaatsgevonden en dat er dus daadwerkelijk sprake is van een bouwoffer. Ook bij bouwhistorisch onderzoek of bij restauraties komen soms objecten tevoorschijn die bewust tijdens de bouw ingemetseld waren. Helaas gaat het daarbij vaak om toevalsvondsten die slecht zijn gedocumenteerd.

Voedsel voor de geest

Wat de werkelijke reden was voor bouwers of bewoners in het verleden om bouwoffers te begraven of in te metselen, blijft voor ons vaak in nevelen gehuld. Uit volksverhalen en uit parallellen uit de culturele antropologie kan worden verondersteld dat in oorsprong de gedachte zal hebben bestaan dat de geesten die op de plaats verbleven waar het huis gebouwd zou worden, afgekocht moesten worden. Als dat niet gebeurde werd onheil over het huis afgeroepen.²⁵ Een vergelijkbare functie bij het afkopen van onheil zou aan de ingemetselde of onder balken geplaatste munten toegeschreven kunnen worden. Een meer positieve benadering was om geesten gunstig te stemmen zodat zij actief het huis zouden beschermen. In dat geval is er niet alleen sprake van een offer tijdens de bouw, maar kan ook later aan de huisgeest geofferd worden om de band te vernieuwen. Een beschrijving van dit gebruik komt voor in een van de weinige middeleeuwse vermeldingen van het gebruik van bouwoffers. Het gaat om een beschrijving van allerlei gebruiken en bijgeloof dat priesters konden tegenkomen bij het aanhoren van de biecht en dat uitgebannen diende te worden. Het is geschreven in Midden-Duitsland tussen 1235 en 1250

²⁵ Van den Broeke 1977, 7-12.

door ene broeder Rudolf. Bij het beschrijven van toverij die de boeren gebruiken om gelukkig te worden zegt hij: 'In nieuwe huizen of bijgeval in huizen waarin ze opnieuw intrekken, begraven ze potten, vol met verschillende zaken voor de huisgoden die het volk Stetuwaldiu noemt, in verschillende hoeken onder de aarde en soms achter de haard.' (...) 'En soms gooien ze daar iets van hun voedsel, opdat het de bewoners van het huis goed ga. Hoe zouden we dit geen afgodendienst noemen?'²⁶ Bepaalde offers lijken niet zozeer aan een hogere macht gebracht te zijn, maar lijken zelf een beschermende, magische functie toebedeeld te krijgen. Zo wordt het (levend?) inmetselen van katten gezien als een blijvende afweer tegen ongedierte zoals muizen (afbeelding).²⁷ Ook schoenen die soms in huizen waren boden bescherming tegen kwalijke invloeden.²⁸

Lokmiddel

Een andere reden van bouwoffers kan zijn om niet zozeer de aanwezige (goede) geesten gunstig te stemmen, maar juist om kwade geesten te lokken en te vangen. Een dergelijke verklaring wordt onder andere gegeven voor enkele bouwoffers in Oldenzaal.²⁹ De voedselresten die soms in de begraven potten zijn aangetroffen, worden daar verklaard als lokmiddel. Bij het breken van de pot ontsnapt de geest hetgeen ongeluk afroept over het huis. Ook voor de vele in Drentse venen gevonden bronzen potten wordt wel als verklaring aangevoerd dat hierin boze huisgeesten waren gevangen, die vervolgens met pot en al in

²⁶ Met dank aan Vincent van Vilsteren die ons op deze vermelding attendeerde. Een vertaling van 'De officio cherubim' van broeder Rudolf is opgenomen en commentarieerd in Mostert 1995.

²⁷ Merrifield 1987, 129-131.

²⁸ Swan 1996.

²⁹ De Bruyn 1929.

het moeras waren achtergelaten.³⁰

Een vergelijkbare praktijk is ook uit Amsterdam bekend. De dienstmeid Meyns Cornelis werd in 1555 beschuldigd van toverij. Ze verklaarde te zijn belaagd door spookachtige verschijnselen. In een poging haar hiervan te bevrijden werd ze door haar burens voor de haard gezet en werd er 'een nieuwe pot vol naalden, waar ze in gepist had, boven het vuur gehangen'.³¹ Het mocht niet baten. Na nog een reeks van wonderlijke zaken vond ze in datzelfde jaar haar einde op de brandstapel op de Dam. Het 'vangen' van geesten in potten komt erg dicht bij het verschijnsel van heksenflessen dat in Engeland in de zeventiende eeuw regelmatig voorkwam.³² Het principe van de heksenfles was dat men geloofde dat, bij een vervloeking door een heks, een deel van de heks zich in je lichaam vestigde. Door iets van jezelf, zoals nagels of urine in een fles – meestal werd hiervoor een steengoed baardmankruik gebruikt – te stoppen en deze af te sluiten, sloot je ook de heks op. Door de fles vervolgens in het vuur of het water te gooien of te begraven kreeg de heks hevige pijnen, waardoor ze gedwongen was de vervloeking op te heffen. De overeenkomst tussen potten en de heksenfles is dat ze allebei gebruikt werden om boze machten te vangen. In het geval van de potten gebeurde de vangst meer symbolisch in open potten, terwijl in het geval van heksen de fles afgesloten moest worden.

Christelijk of heidens?

Al sinds de prehistorie worden bouwoffers gebracht en zijn er andere aan huizen gerelateerde rituelen. Ook in de christelijke middeleeuwen gebeurde dit gebruik en werd het soms volledig geaccepteerd, zoals blijkt uit het feit dat bij de bouw van het klooster Leeuwenhorst bij Noordwijkerhout door de zusters bouwoffers werden gebracht. Toch werd er vanuit de kerk actie ondernomen om bepaalde rituelen uit te bannen. Het is niet duidelijk of aan het brengen van bouwoffers en dergelijke gedurende de middeleeuwen en daarna dezelfde betekenis werd toegekend. Uit de beschrijving van broeder Rudolf, die hierboven al is aangehaald, kunnen we opmaken dat bouwoffers in de dertiende eeuw op het Duitse platteland blijkbaar nog met huisgeesten in verband werden gebracht. Het kan zijn dat men later

Afbeelding 15. Mummie van een kat die was ingemetseld in het pand Orthenstraat 41 in 's-Hertogenbosch. De kat lijkt bewust te zijn ingemetseld. Het is helaas niet duidelijk hoe oud de mummie is.

de oorspronkelijke betekenis van het brengen van de offers is vergeten en dat het tot een traditie is verworven, waarbij hooguit de gedachte bestond dat het niet uitvoeren van de rituelen ongeluk kon brengen. In enkele gevallen kon de oorspronkelijke betekenis ook gechristianiseerd worden. Zo verhaalt pater Dagobert Gooren in een artikeltje in *Brabants Heem* over een gesprek met Mijntje Vriens uit de omgeving van Princenhage het volgende: 'Mijntje had er dikwijls van gehoord, dat men onder de drempel van de voordeur of onder de schouw een stenen pot ingroef, waarin een 'heilighdommeke', een afbeelding van O. L. Vrouw of een andere heilige, werd gestopt. Dit deed men, beweerde ze, om bevrijd te blijven van boze geesten of spoken, die door de deur of door de schouw naar binnen wilden komen.'³³ Men geloofde in de desbetreffende periode ook in duivels, die als een soort christelijke herinterpretatie van kwade geesten kunnen worden beschouwd.

Verklaring voor de Bossche potten

Na de verscheidenheid aan soorten bouwoffers en begraven potten in een landelijke context te hebben bekeken, keren we terug naar de in 's-Hertogenbosch opgegraven potten. Zoals we al zagen is aangetoond dat deze potten niet toevallig in de grond terecht zijn gekomen. De meest waarschijnlijke verklaring is dan ook dat we hier te maken hebben met de neerslag van een rituele handeling. Belangrijk verschil met van elders bekende bouwoffers van begraven potten is wel dat de Bossche exemplaren vrijwel allemaal op hun kop waren begraven. Zij kunnen dus geen offergave in de vorm van voedsel, vloeistof of voor-

³⁰ Van Vilsteren 2000, 76, naar een mondelinge mededeling van J. Renaud.

³¹ Stadsarchief Amsterdam, inv 5061/567 fol 228v (met dank aan Ron Tousain voor transcriptie), Mak 1994, 53.

³² Merrifield 1987, 164.

³³ Gooren 1960, 117-118.

werpen bevat hebben. Afgezien van enkele spijkers zijn er verder ook geen aanwijzingen voor een inhoud. Wel lijkt aan de binnenkant van enkele potten een gelige aanslag (kalk?) te zitten, maar het is onduidelijk of deze al voor het begraven aanwezig was. Een verklaring als heksenfles is ook niet aannemelijk aangezien de potten niet afgesloten waren en de grote halsopening niet goed afgesloten kon worden. De potten zouden gediend kunnen hebben om boze geesten in te vangen, zoals De Bruyn voor Oldenzaal heeft beschreven. De grote scherven die bewust begraven lijken te zijn, passen niet echt bij een dergelijke verklaring. Een andere verklaring zou kunnen zijn dat de potten als een soort stomp fungeerden om een ander soort begraven voorwerp te beschermen. We kunnen daarbij denken aan de heiligdommetjes, waarvan het gebruik nog uit overlevering in Brabant bekend is.

Hoe dan ook lijkt het te gaan om een rituele handeling die tot doel had de loop der dingen te beïnvloeden. Dergelijke praktijken zijn, zoals we gezien hebben, bekend uit diverse bronnen uit de late middeleeuwen en vroege nieuwe tijd. Toch was het niet zo algemeen dat het bij elk huis werd aangetroffen. In de tientallen middeleeuwse huizen die de afgelopen decennia in 's-Hertogenbosch zijn opgegraven zijn maar in negen gevallen omgekeerde potten aangetroffen. Het verschijnsel komt in 's-Hertogenbosch na de veertiende eeuw niet meer voor. Uit andere plaatsen zijn weinig vergelijkbare parallellen bekend. In Stroe (gemeente Barneveld) werd in een paalkuil een complete, op zijn kop geplaatste grape uit de zestiende eeuw aangetroffen.³⁴ De paal die in de kuil heeft gestaan maakte oorspronkelijk deel uit van een grote schuur of schaapskooi. Toen deze in de zestiende eeuw werd afgebroken, werd op de plaats van de uitgetrokken paal de grape geplaatst. Hier is dus niet zozeer sprake van een bouwoffer, maar eerder van een verlatingsoffer. Een andere vondst van op zijn kop geplaatste potten is bekend uit Bladel. Hier stonden diverse potten op hun kop in een greppel naast een huis uit de periode 1120-1190.³⁵ Een interessante, moeilijk te verklaren vondst is in 2003 gedaan op het Bouwlingplein in Oosterhout (N-Br.). Daar kwam een kuil tevoorschijn met daarin een cirkel van op hun kant geplaatste borden, deels omringd door op hun kop begraven voorraadpotten.³⁶ Het is niet duidelijk of de kuil zich oorspronkelijk onder een huis of onder het erf heeft bevonden. De potten dateren uit het eind van de zeventiende of begin van de achttiende eeuw en betreffen allemaal misbaksels afkomstig van de lokale pottenbakkerij. Behalve deze voorbeelden zijn ons geen gevallen van op hun kop begraven potten bekend. Tot nu toe lijkt het erop dat de Bossche voorbeelden een ritueel

weerspiegelen dat lokaal (alleen in 's-Hertogenbosch?) en gedurende een korte periode (veertiende eeuw) gangbaar was. Duidelijk is wel dat dit ritueel blijkbaar niet bij de bouw van ieder huis werd uitgevoerd. Wellicht was het gebruik vooral ingeburgerd bij bepaalde groepen uit de samenleving, terwijl het bij andere groepen niet voorkwam. De vondsten uit de Snellestraat laten verder zien dat het gebruik bij enkele elkaar opvolgende bouwfases voorkomt. Dit zou kunnen worden verklaard doordat het gebruik wellicht in dezelfde familie gedurende meerdere generaties werd toegepast, terwijl het in de gelijktijdige buurpanden niet voorkwam. Over het ritueel zelf en de belevingswereld van de mensen die de offers brachten tasten we nog steeds in het duister.

Ronald van Genabeek is als archeoloog werkzaam bij de gemeente 's-Hertogenbosch.

Ranjith Jayasena is als archeoloog werkzaam bij de gemeente Amsterdam.

Literatuur

BROEKE, P. VAN DEN, 1971: Bouwoffer en Archeologie. Een literatuurstudie van het bouwoffer in identificatie van bouwofferresten in de archeologie van Noordwest-Europa van vóór 1300 AD (ongepubliceerde scriptie).

BRUYN, A.G. DE, 1929: Geesten en Goden in Oud Oldenzaal.

CLEIJNE, I.J., 2007: 's-Hertogenbosch Hinthamerstraat 163 en Mgr. Prinsenstraat 1A-C. Archeologisch onderzoek en begeleiding ('s-Hertogenbosch). BAAC-rapport 06.176, intern rapport 161.

CLEVIS, H., 1988: Archeologisch onderzoek Tussen Hofstraat en Boven Nieuwstraat Kampen (Kampen).

DIERENDONCK, R.M. VAN, 1989: Archeologie en historie van een ontginningshoeve. De Kriekeschoor bij Bladel. In: A. Verhoeven en F. Theuws (red.): Het Kempenproject 3. De middeleeuwen centraal (Waalre), 15-25.

ELZINGA 1969: (Archeologisch Nieuws) Leeuwarden, Nieuwsbulletin van de koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, *34-35.

ESSINK, H.B.M., 1953: Een Bouwoffer te Baardwijk. Brabants Heem V, 109-110.

ESSINK, H.B.M., 1954: Een bouwoffer in Engeland. Brabants Heem VI, 22.

³⁴ Hakvoort 2016, 13.

³⁵ Van Dierendonck 1989, 20-21.

³⁶ Vriendelijke mededeling Hans Koopmanschap.

- GOOREN, D.**, 1960: Kapittelstokjes. Brabants Heem XII, 117-118.
- GENABEEK, R. VAN**, 2005: Eindverslag projecten afdeling bouwhistorie archeologie en monumenten gemeente 's-Hertogenbosch. Projecten Slot Empel, Brandweerkazerne, Sint-Janssingel, Windmolenbergstraat, Papenhulst. Intern rapport Erfgoed 's-Hertogenbosch, 250.
- GENABEEK, R. VAN, E. NIJHOF EN F. SCHIPPER** 2019: 's-Hertogenbosch Stad op de Schop. 40 jaar archeologisch onderzoek in 's-Hertogenbosch (Woudrichem).
- HAKVOORT, A.**, 2016: Stroe Houtbeekweg Gemeente Barneveld (Gelderland). Archeologische Begeleiding (protocol Opgraven). Transect-rapport 850 (Utrecht).
- HINTE, J. VAN**, 1969/1970: Een belangrijke proefopgraving in Aardenburg in 1957/58. Jaarboek van de Heemkundige Kring West-Zeeuws-Vlaanderen, 162-165.
- JAYASENA, R.**, 2020: Aan de monding van de Amstel. Archeologische Begeleiding Warmoesstraat 87, Warmoesstraat 91, Nieuwendijk 111, Damrak 44 en Prins Hendrik-kade 52-53, Amsterdam (2007, 2018-2019), AAR 121 (Amsterdam).
- KLEIJ, P.**, 2001: Keramiek, kleipijpen en bouwmaterialen. In: A.A.A. Verhoeven en O. Brinkkemper: Archeologie in de Betuweroute: Twaalf eeuwen bewoning langs de Linge bij de Stenen Kamer in Kerk-Avezaath, RAM 85 (Amersfoort), 201-284.
- KLÜCK, B.**, 1990: Huis en Haard. In: H.L. de Groot (red.): Het vuur beschouwd (Utrecht), 55-76.
- LEE, A.N. VAN DER**, 1959: Bouwoffers en daaraan verwante gebruiken in Nederland en Engeland. Brabants Heem XI, 54-57.
- MAK, G.**, 1994: Een kleine geschiedenis van Amsterdam (Amsterdam).
- MERRIFIELD, R.**, 1987: The Archaeology of Ritual and Magic (Londen).
- MOOR, G. DE**, 1993: Vijftiende- en zestiende-eeuwse bouwoffers in het klooster Leeuwenhorst bij Noordwijkerhout. Westerheem XLII, 120-124.
- MOSTERT, M.**, 1995: Boerengeloof in de dertiende eeuw. Met een uitgave en vertaling van Frater Rudolfus, De officio cherubim II, 8-10. In: M. Mostert en A. Demyttenaere: De betovering van het middeleeuwse christendom. Studies over ritueel en magie in de Middeleeuwen (Hilversum), 217-261.
- REGTEREN ALTENA, H.H. VAN, EN H.J. ZANTKUYL** 1969: A Medieval House Site in Amsterdam. Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 19, 233-266.
- SWAN, J.**, 1996: Shoes concealed in buildings. Costume no. 30, 56-69.
- Thuis in de Late Middeleeuwen 1980. Tentoonstellingscatalogus (Zwolle).
- VENNE, A. VAN DE**, 2018: 's-Hertogenbosch, Snel-lestraat, Een archeologisch onderzoek naar het Klein Begijnhof (intern rapport Erfgoed 's-Hertogenbosch).
- VENNE, A. VAN DE**, (in voorbereiding): Archeologisch onderzoek aan de Zuidwal te 's-Hertogenbosch.
- VILSTEREN, V.T. VAN**, 2000: 'Die potten in deze ruwe veenen.' Aanvullende vondsten van zgn. Spaansche legerpotten. Nieuwe Drentse Volksalmanak 2000, 61-79.
- VILSTEREN, V.T. VAN**, 2007: Bij rituelen en toverij. Het secundaire gebruik van steengoed. Vormen uit Vuur 198, 68-73.

De Bossche kunstenaars Everts: met of zonder handen?

Jac. Biemans

In samenwerking met het Jheronimus Bosch Art Center werkt Erfgoed 's-Hertogenbosch momenteel aan de eerste uitgave van het ruim tweehonderd jaar oude manuscript van Johan Hendrik van Heurn, *Beschrijving der Stad 's-Hertogenbosch*. Bij de voorbereiding van de beeldredactie van deze uitgave heb ik onderzoek gedaan naar de identificatie van de tekenaar van de afbeeldingen die destijds voor dit werk gemaakt zijn. Dat onderzoek is van belang. Enerzijds omdat tot nu toe onbekend was aan wie deze tekeningen exact waren toe te schrijven, anderzijds vanwege een bijzondere ontdekking. In deze bijdrage doe ik verslag van dit deelonderzoek.¹

Johan Hendrik van Heurn (1716-1793) was een zoon van een Nederduits-gereformeerd bestuurder, die zich in 1703 vanuit Rotterdam in 's-Hertogenbosch had gevestigd. Ook hijzelf was in zijn werkzame leven actief voor stad en gewest als schepen en raad van 's-Hertogenbosch en als griffier van de Leen- en Tolkamer. Daarnaast was hij erg geïnteresseerd in de lokale en regionale geschiedenis en publiceerde hij in de jaren 1776-1778 als 'historie-Schrijver deezer Stadt' in vier delen zijn *Historie van Stad en Meierij*.² Toen Van Heurn in 1793 overleed, liet hij onder meer een nagenoeg voltooid manuscript na. Dit werk, met de titel *Beschrijving der Stad 's-Hertogenbosch*, was het beoogde vervolg op zijn vierdelige uitgave. Hierin besteedde hij aandacht aan de geschiedenis, de ontwikkeling, gebouwen, personen en instellingen van 's-Hertogenbosch vanaf de stichting tot in zijn tijd. Het manuscript, opgemaakt in twee lijvige banden, werd in 1901 uit particulier bezit verworven door het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant en maakt nu onderdeel uit van de Brabant-collectie van Tilburg University.³

¹ De uitgave van het manuscript Van Heurn is voorbereid door Harry Boekwijt, Marianne Clemenkowff (†), Fanne Pouw en de auteur. Bij het onderzoek naar de Bossche familie Everts was Ton Wetzter (www.bossche-encyclopedie.nl) mij van dienst, waarvoor dank.

² Pirenne; Van Heurn.

³ Brabant-Collectie, Tilburg University, hs. C 159a en C 159b.

Miniatuurportret van J.H. van Heurn (1716-1793) in 'Genealogia of geslagt register' van de familie Van Heurn en aanverwanten (Centraal Bureau voor Genealogie, Den Haag, GHS 02E22 / GH Heurn 3, 151r., foto J. Biemans).

Verzoek om tekeningen

Al in 1777 had Van Heurn het stadsbestuur gevraagd om een bijdrage in de illustratie van zijn werk in wording. In de vergadering van de stadsregering waarbij hij 'een wel geconditioneerd exemplaar des Derden deels van de historie der Stadt en Meijereije van 's-Hertogenbosch' aan het stadsbestuur aanbood, diende hij een lijst in met de beschrijving van de door hem gewenste tekeningen. Deze zouden daarna door zijn drukker J. van Schoonhoven in Utrecht als gravure worden uitgevoerd in de te volgen

publicatie. Om de kosten, en daarmee de winkelprijs, te beperken werd de stad gevraagd om de afbeeldingen op stadskosten te laten maken. Hij verwees daarbij naar het voorbeeld van de stad Amsterdam, die de platen bij de stadsgeschiedenis van Jan Wagenaar had bekostigd. Het ging Van Heurn om:

'Uitslaande groote Platen, zoo groot als een half vel Schrijfpapier:

1. Profil van de Stadt van Orten te zien.
2. Groote, of St. Jans Kerk, van de Hinthamerstraat te zien.
3. [Idem], van binnen van het oosten naar het westen doorgesneden.
4. [Idem], van binnen van het zuiden naar het noorden doorgesneden, naar het oxaal te zien.
5. [Idem], van binnen doorgesneden als voor, naar den grooten orgel te zien.
6. Platte grond van de Kerk, waar in de plaatsen van de Autaaren, zoo als voorheen stonden, zijn aangetekend.
7. Grondtekening [d]er Stadt, zoo als die was in het Jaar 1629, waar in de vergrootingen in de Jaaren 1250, 1351 en 1499, als mede alle de Kloosters en de oude Kerkstand der Stadt aangewezen worden.

Platen ter grootte van een vierde van een vel papier:

1. Platte grond der Stadt, zoo als die bij haar aanleg in het Jaar 1174 was.
2. Het Stadthuis en een gedeelte van de Markt.
3. Het Gouvernement.
4. Het Kommandement.
5. Platte grond van het groot Gasthuis, met een gezigt van de Poort in den hoek.
6. De Parade plaats met de Parade daar op.

Platen, waar van twee op een achtste van vellen kunnen komen:

1. Gezigt van de Plijn, Papenbril en Haven.
[Idem] den Boom van buiten.
2. [Idem] de Vuchter-poort, als voordeezee.
[Ibidem], als thands.
3. [Idem] de Hinthamerpoort, als voordeezee.
[Ibidem] als thands.
4. [Idem] de Bazeldonksche poort Ao 1601 afgebroken.
5. De St. Jacobs Kerk in haar welstand.
De Kruisbroeders Kerk.
6. Het Klooster der Minderbroeders
De Kerk der predikheeren van binnen.
7. Het Geefhuis.
Het weeshuis.
8. Het Zinnelooshuis.'

De vijf tekeningen hingen vanaf 1777, vermoedelijk ingelijst, in het stadhuis, zoals deze doorsnede van de Sint-Janskerk. Foto gemaakt in het Stadsarchief aan Achter het Stadhuis, 1974 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, nr. 313441).

Het stadsbestuur besloot voorlopig twee à drie tekeningen uit deze lijst te laten maken en vroeg om een begroting van de kosten.⁴ In de maanden juni, oktober en december 1777 werden uiteindelijk in totaal vijf tekeningen vervaardigd: van het stadhuis en de Markt, een plattegrond van de stad rond haar stichting, een oost-west-doorsnede van de Sint-Janskerk, een van het commandement en een van het gouvernement.

De kosten van deze tekeningen bedroegen respectievelijk ruim 52, 10, 250, 15 en 26 gulden. Voor het maken van de tekening van het stadhuis en de Markt werd ook nog 6 gulden vergoed aan P. Reabel voor het verhuren van een kamer aan de tekenaar. De vijf tekeningen bleven sindsdien in het bezit van de stad en werden aanvankelijk in het stadhuis 'op het Komptoir van den Pensionaris (...) bewaard'. Inmiddels maken ze al geruime tijd onderdeel uit van de collectie van het Stadsarchief, nu Erfgoed 's-Hertogenbosch.⁵

Met de aanstaande eerste uitgave worden de teksten (bewaard in Tilburg) en de tekeningen (bewaard in 's-Hertogenbosch) samen uitgegeven, zoals het ooit bedoeld was.

De kunstenaars Everts uit 's-Hertogenbosch

In het kader van deze postume publicatie van de *Beschrijving* van Van Heurn leek het me goed om te weten wie de maker van deze vijf overgeleverde tekeningen was. De bronnen zijn daarover niet eenduidig. De naam van de maker komen we weliswaar tegen in de stadsrekeningen

⁴ NL-HtSA, OSA, inv.nr. 398, 85r-87v, 479r-v.

⁵ NL-HtSA, OSA, inv.nr. 1281, kostenoverzicht; inv.nr. 399, 38v, 115r-v. De vijf tekeningen van Everts maken onderdeel uit van de Topografisch-Historische Atlas van Erfgoed 's-Hertogenbosch, nrs. 0000080, 0000173, 0000255, 0000256 en 0000458.

Een van de vijf originele tekeningen voor het boek van Van Heurn: *het gouvernement in de Verwersstraat, vervaardigd in december 1777* (Erfgoed 's-Hertogenbosch, Stadsarchief, THA, nr. 0000255).

en op de meeste van de tekeningen zelf, maar vreemd genoeg komen die niet met elkaar overeen. De totaalrekening van ruim 361 gulden meldt dat de tekeningen 'volgens ordere van de Heer J.H. van Heurn voor Rekening van deze Hooft Stad 's-Hertogenbosch gemaakt en geleverd door Johan Everts' zijn. Het bewijs van uitbetaling van dit bedrag 'voor het aftekenen van eenige publike gebouwen, deezer stadt' is eigenhandig ondertekend met 'Actum 's Bosch den 30 Maart 1778. Johan Everts'.⁶ Het is opmerkelijk dat vier van de vijf tekeningen (de plattegrond heeft geen signatuur) gesigneerd zijn door 'Jac. Everts', meestal in combinatie met de aanduiding 'Del(ineavit) ad viv(am)', ofwel 'getekend naar het leven'. Om te weten hoe dit mogelijk is, moeten we de familie Everts eens nader bekijken.

Stamvader van de Bossche tak van de familie Everts was Wilhelmus Everts, uit een Duitse familie geboren te Nijmegen, die in augustus 1717 trouwde met Catharina Rubels uit Emmerich (D.). Het echtpaar vestigde zich in 's-Hertogenbosch, waar Wilhelmus op 22 oktober van dat jaar zijn eed als poorter aflegde. Catharina werd in januari 1718 met een attestatie, een soort bewijs van (goed) lidmaat zijn, van Emmerich als lidmaat in de Nederduits-gereformeerde gemeente te 's-Hertogenbosch opgenomen. Hier, in de Grote of Sint-Janskerk, werd op 11 februari hun zoon Johannes Jacobus (1718-1811) gedoopt.⁷

⁶ NL-HtSA, OSA, inv.nr. 1669, 125v; inv.nr. 1810, los stuk.
⁷ NL-NmRAN, RBS, 1176, 197; NL-AhGldA, DTB Trouwen Zeddam, Arnhem. Om onduidelijke redenen trouwde het echtpaar Everts-Rubels

Detail van de tekening van het commandement in de Hinthamerstraat uit december 1777 met linksonder de vermelding 'Jac. Everts. Del.' (Erfgoed 's-Hertogenbosch, Stadsarchief, THA, nr. 0000458).

Uit diens huwelijk met Everdina Maria de Heselaer werden tussen 1737 en 1751 vijf zonen en vijf dochters geboren. Drie van de tien kinderen kwamen niet in 's-Hertogenbosch maar in Antwerpen ter wereld, waar het gezin van 1738 tot zeker 1743 verbleef. Vanaf vermoedelijk 1746 was Johannes Jacobus terug in zijn geboortestad, waar toen zijn dochter Catharina werd geboren. Ook was hij actief met het schilderen van 'illuminatien' voor de feestelijkheden in de stad, naar aanleiding van de aanstelling

in augustus in Nijmegen en in september te Zeddam, beide keren voor de Nederduits-gereformeerde gemeente. NL-HtSA, OSA, inv. nr. 3268, 305v; KHK, inv.nr. 58, 32r.; DTB Geboorten, 72, 188v. Na het overlijden van zijn eerste vrouw hertrouwde Wilhelmus Everts in 1737 met Hester Maria Bertels uit Eindhoven. Everts woonde op dat moment op de Hoge Steenweg. Een boedelinventaris, huwelijksvoorwaarden en openbare verkoop van goederen bevinden zich in het notarieel archief, inv.nr. 3030, 61 en 3035, 15 en 432.

van Prins Willem IV van Oranje-Nassau als stadhouder in 1747. Dat ging om vier emblemen, het wapen van zijne hoogheid en een cijfer, elk voor 12 gulden. Blijkbaar was er na het maken iets misgegaan, want de bijlage van de rekening laat ook een post zien voor 'het herschilderen van de ongelucken'.⁸ Johannes Jacobus Everts was kunstenaar. In de jaren zeventig van die achttiende eeuw komt regelmatig de naam Johan Everts voor in de stadsrekeningen, bij posten die mogelijk door hem of zijn zoon zijn uitgevoerd: het repareren, vergulden en schilderen van wapens en omlijstingen op de 'bussen' van de stadhuisbodes (1773), het tekenen van een stadspenning bij gelegenheid van het 25-jarig jubileum van de gouverneur van de stad, de hertog van Brunswijk (1776) en, blijkens de rekeningen dus, de tekeningen voor het boek van Van Heurn (1777). Johannes Jacobus Everts overleed te 's-Hertogenbosch op 19 januari 1811 op bijna 93-jarige leeftijd.⁹

Driemaal J. Everts

Het is helaas niet altijd duidelijk welke Everts bij een bepaalde activiteit hoort, omdat soms alleen de voorletter 'J.' wordt genoemd. Vader J.J. Everts had drie zonen met namen die met dezelfde initiaal beginnen, waaronder één met dezelfde voornaam: Johan. Bovendien liggen de

8 NL-HtSA, BS; FAA, DTB, Dopen Parochie O.L.V. Zuid; NL-HtSA, OSA, inv.nr. 1638, 56v. Van Zuijlen, 1731 noteert de naam als 'Evers' maar de bijlage bij de rekening (OSA 1779) geeft de eigenhandig geschreven factuur met de naam 'Johannes Everts' weer.
9 NL-HtSA, OSA, inv.nr. 1664, 1667 en 1668; NL-HtSA, DTB en BS.

Gewichten van een Bosch pond en een Troois pond, in 1792 vervaardigd door Johan Everts jr. (Het Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch, nr. 06972).

werkzaamheden van Johannes Jacobus en deze zonen geheel of gedeeltelijk op hetzelfde vlak. Voor alle vier was het goed kunnen tekenen van belang, terwijl ten minste twee van hen ook vaardige graveurs waren. Oudste zoon Johannes Everts ('s-Hertogenbosch 1737 – 1818 's-Hertogenbosch) was werkzaam als instrument- en uurwerkmaker te 's-Hertogenbosch. In krantenberichten uit 1779 en 1801 wordt hij geprezen om de kwaliteit van zijn met grote precisie gemaakte kunstdraaibank. Deze Johan Everts jr. vervaardigde in 1792 in opdracht van de stad 's-Hertogenbosch de ijk-exemplaren van de Bossche maten en gewichten. Deze worden tegenwoordig bewaard in Het Noordbrabants Museum. Het betreft een mahoniehouten kist met in koper twee lengtematen (Bossche el en voet), twee gewichten (Bosch en Troois) en de schaalverdeling van 2¼ Rijnlandse voeten. Van Johan

Kist met stadsmaten en gewichten, vervaardigd door Johan Everts jr. (1737-1818), 1792 (Het Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch, nr. 06972).

Schaal van 2¼ Rijnlandse voeten, een Bossche el en een Bossche voet door Johan Everts jr., 1792 (Het Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch, nr. 06972).

Kistje met tekenmaterialen, gemaakt door Johan Everts in 1771 (Stichting Huizinghe 'De Loet', 's-Hertogenbosch, foto J. Biemans).

is bovendien een kistje met tekeninstrumenten bewaard gebleven. Dat is ontegenzeggelijk van zijn hand, want gesigneerd en gedateerd met: 'Johan Everts, s Bosch, 1771'. Johan Everts was getrouwd met Susanna Maria Sannen. Eén van hun vijf kinderen, Franciscus Jacobus Everts (1795-1865), was arrondissements-ijker. In 1853 bracht hij het zonneraampje en op de vloer de koperen strip, de meridiaan of middaglijn, aan in de Oranjegalerij in het Bossche stadhuis. Hierdoor was het tijdstip van 12.00 uur in de ruimte afleesbaar: de zonnestraal viel dan via het raampje samen met de strip op de vloer.¹⁰

De tweede zoon van Johannes Jacobus Everts, Jacobus (Antwerpen 1740 – 1833 Amsterdam), trad in de voetsporen van zijn vader en was als kunstenaar actief. Zijn naam komen we als 'Jac. Everts' tegen op de wapenkaart van de stadsbestuurders van 's-Hertogenbosch die, voorbereid door Johan Hendrik van Heurn, in januari en februari 1776 door hem getekend werd. De bedoeling was om van deze kaart ook afdrukken te maken voor de geschiedschrijving van Van Heurn, maar dat is niet gebeurd. Wel werd in 1777 bij boek- en wapendrukker C. Kribber te Utrecht een oplage in plano uitgegeven, ofwel in hele, ongevouwen vellen. De tekeningen van Everts waren daarvoor door T.J. Walter op twee koperplaten gegraveerd, die in Het Noordbrabants Museum bewaard worden. In de eerste twee delen van het werk van Van Heurn werden twee andere gravures naar tekening van J(ac). Everts opgenomen: een allegorische afbeelding ter ere van Frederik Hendrik met de Nederlandse Leeuw voor de Bossche Pieckepoort en een grote uitslaande plaat naar het schilderij van Van Diepenbeek van het Schermers-

Bidprentje van Johan Everts jr., 1818 (Centraal Bureau voor Genealogie, Den Haag, Bidprentjes, nr. 0000001486).

oproer. Jac. Everts huwde in 1792 te Amsterdam Maria Christina Josephina van Berckel, dochter van de Bossche zilversmid en stadsstempelsnijder Theodorus Everardus van Berckel (1708-1770). Haar broer was de bekende medailleur en graveur-generaal aan de Munt te Brussel, Theodoor Victor van Berckel (1739-1808). Het echtpaar Everts-van Berckel woonde in Amsterdam.¹¹

¹⁰ NL-HtSA, DTB en BS; Noordhollandsche Courant, 10-11-1779, 2; Oprechte Haarlemsche Courant, 09-04-1801, 1 (www.delpher.nl). Kist met stadmaten en gewichten: HNBM inv.nr 06972 (onjuist toegeschreven aan broer Jac. Everts), met dank aan Helmie van Limpt; Kist met tekenattributen: Stichting 'Huizinghe De Loet', 's-Hertogenbosch, met dank aan Neeltje van der Ven; Molhuysen, Meridiaan.

¹¹ FAA, DTB, Dopen Parochie O.L.V. Zuid; NL-AsdSAA, BS; Van Zuijlen, Naamlijst, 1-2; Van Zuiden, 189-190. De twee koperen drukplaten van de plano wapenkaart: HNBM inv.nrs. 06955 en 06956; Lennaerts, 139-147.

Gravure naar een tekening van J(ac). Everts bij de opdracht van J.H. van Heurn aan prins Willem V in het eerste deel van zijn *Historie der Stad en Meyerye* (1776), III. Het devies onder de tekening is ontleend aan de *Aeneis* van Vergilius en kan vertaald worden als: 'U nodigt mij aan tafel bij de goden' (foto Hans Westerink, Zwolle).

Detail van de door Van Heurn bijeengebrachte, door Jac. Everts (1740-1833) getekende en T.J. Walter gegraveerde wapens van Bossche stadsbestuurders, in 1777 gedrukt door C. Kribber te Utrecht; opname van het ingekleurde en ingelijste exemplaar aanwezig in het gebouw van het Stadsarchief aan de Bloemenkamp (foto J. Biemans).

Derde zoon en negende kind van Johannes Jacobus Everts met dezelfde voorletter was Joseph Everts ('s-Hertogenbosch 1754 – 1807 Den Haag). Hij was in zijn jonge jaren mogelijk bij bovengenoemde Th. E. van Berckel in de leer, want hij werd later ook medailleur. Joseph trad in 1784 in dienst als stempelsnijder en graveur aan de Munt te Dordrecht. Daarnaast maakte hij als bijverdienste ook zelf enige gedenkpenningen. In 1806 noemde Joseph Everts zich 'Graveur-Generaal van de Koninklijke Munt te Dordrecht'. Hij dreigde toen brodeloos te worden, want de nieuwe koning Lodewijk Napoleon had besloten per 31 december van dat jaar alle bestaande munthuizen op te heffen en te vervangen door één munthuis te Amster-

dam, voor het hele Koninkrijk. Om die reden verzocht Everts om tot medailleur en graveur van Zijne Majesteit te worden aangesteld 'of wel anders met een Pensioen, aan zijne verliezen geëvenredigd, te worden begunstigd'. Wat de uitslag ook was, Joseph Everts heeft er weinig profijt van gehad: hij overleed plotseling in zijn toenmalige woonplaats Den Haag in mei 1807. Hij was gehuwd met Clasina Boons, liet drie minderjarige kinderen na en werd begraven op begraafplaats Eikenduinen in Den Haag.¹²

¹² NL-HtSA, DTB; NL-HaHGA, QORS, 1807, 28; Van Zuiden, passim; Decreten en Besluiten van Z. Maj. den koning van Holland, 1806, 119 (31 oktober) nr. 8; Amsterdamse Courant, 12-05-1807, 1 (www.delpher.nl).

Zilveren penning, in 1785 ontworpen door Joseph Everts (1754-1807) naar aanleiding van het overlijden van Robertus Castendijk, predikant te 's-Gravenhage, met signatuur: 'I. EVERTS' (Teylers Museum, Haarlem, nr. TMNK 02312).

Zilveren penning op de tussenkomst van Frankrijk ter bewaring van de vrede tussen Oostenrijk en de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1785, door Joseph Everts, die signeerde met 'I.E.'; diameter: 44,9 mm (Teylers Museum, Haarlem, nr. TMNK 02319).

Tekening en kalligrafie, gesigneerd door 'Joannes Jacobus Evert', vervaardigd tussen 6 en 10 januari 1774 te Brussel (Musea Brugge, Prentenkabinet, nr. 0019_GRO0097_II).

Everts zonder handen?

Bij mijn onderzoek naar de kunstenaars Everts stuitte ik op berichten op het internet die melding maken van een bijzonder gegeven. In de achttiende eeuw was er een rondtrekkende kunstenaar die, zonder handen en voeten geboren, zijn schrijf- en tekenkunsten vertoonde op jaarmarkten en kermissen. Deze man, van wie in verschillende Nederlandse en Vlaamse musea en archieven werk bewaard is, noemde zich Joannes Jacobus Evert. Hij was volgens eigen schrijven geboren 'als een verwonderens waerdig exempel der natuur' in maart 1735 in Koningsbergen, Pruisen (nu Kaliningrad, Rusland). Aan die eigen bewering van de artiest werd verder geen belang gehecht, want de 'kunstenaar zonder handen' werd de afgelopen jaren door verschillende onderzoekers geïdentificeerd als vader Johannes Jacobus Everts (1718-1811) uit 's-Hertogenbosch.¹³ Daarvoor lijken ook goede aanwijzingen te bestaan. In een beschrijving van het stadhuis van 's-Hertogenbosch merkt de auteur, G. Kante, klerk aan de bibliotheek van het Provinciaal Genootschap, in 1855 op:

*'In eene der bovenzalen vindt men ook eene teekening met de pen door zekeren Johannes Jacobus Everts, die in de vorige eeuw te 's-Hertogenbosch woonde. Wij zouden haar welligt voorbijgaan, indien men er ons de bijzonderheid niet van mededeelde dat de ongelukkige kunstenaar armen noch beenen had, en met eene pen, welke hij in den mond hield, dergelijke pennekunst vervaardigde.'*¹⁴

Op zoek naar de oorsprong van dit verhaal trof ik een opvallende post aan in de stadsrekening van 1769. Daaruit, en uit de bewaarde bijlagen bij die rekening, blijkt dat nota bene Johan Hendrik van Heurn, ditmaal in de rol van 'kasjesbewaarder van de heren Schepenen', op 7 september van dat jaar een bedrag van 21 gulden terugkreeg voor het voorschieten van dat bedrag 'aan zeker persoon zonder handen en voeten geboren genaamt Johan Jacob Evert voor het maken van zeker geschrift hangende op de Pensionaris kamer'. R.A. van Zuijlen jr., stadsarchivaris van 's-Hertogenbosch (1858-1876), vermeldde in zijn publicatie uit 1874 over de stadsrekeningen dat het geschrift nog in de stadsrariteitenkamer aanwezig was. Blijkbaar

¹³ Zie onder meer de blog op de site van UvA: <https://www.blogs-uvafgoed.nl/schrijven-zonder-handen/> en het filmpje op Youtube van Musea Brugge: <https://www.youtube.com/watch?v=4TPRHMsQTI>

¹⁴ Kante, 78.

Alhier is aangekomen de kleine Pruisfische wydberoemde Konstmeester van 2 en 1 half voet lang, die zonder Handen en Voeten alzo ter Wereld geboren is, en meer dan 15 differente bewonderenswaardige Konften vertoond; hy ziet 'er wel uit en is een zeer wel geproportioneerd Man, zo dat zig niemand voor zyn Persoon hoeft te ontzetten, want hy is zelfs met eene aanzienlyke Vrouw getrouwt, hy is hier maar van deeze Kermis te zien, en zyns gelyken zal hier ook nooit meer te zien komen. Verzoekt de Heeren en Dames zyne Konften te komen zien, op de Botermarkt de 2de Tent van de Utrechtsefraat, daar 't Schildery voorhangt.

Aankondiging van 'de kleine Pruisische wydberoemde Konstmeester' in de Amsterdamsche Courant van 29 september 1778, 1 (www.delpher.nl).

had de stad na de ontmanteling van de antiquiteit- en kunstkamer in de Vughterbinnenpoort in 1800 toch nog een verzameling bijzondere stukken en objecten.¹⁵ Omdat sindsdien elk spoor van de Bossche pennenvrucht van de kunstenaar zonder handen en voeten lijkt te ontbreken, is nu niet meer bekend wat het voorstelde.

Wonderman

Toch kunnen we ons een aardig beeld vormen van het geschrift dat de stad in 1769 aanschafte. Op zoek naar werken van de kunstenaar zonder handen en voeten trof ik voorbeelden aan in collecties van musea of archieven in onder meer Amersfoort, Amsterdam, Brugge, Deventer, Middelburg en Zaltbommel. Het gaat om op papier weergegeven teksten in kalligrafie, verlichtigd met tekeningen. Die laten vaak florale motieven, verschillende symbolen en menselijke figuren zien. De combinatie van tekst en beeld leidt soms tot een getekende rebus.¹⁶ Het maken van deze kunstwerkjes door de artiest zonder handen en voeten gebeurde meestal tijdens jaarmarkten en kermissen, waar hij een bezienswaardigheid was en zijn kost verdiende. Aan de hand van de getraceerde werken en via onderzoek in kranten krijgen we een indruk van zijn route en werkwijze. Behalve in 's-Hertogenbosch was hij in augustus 1769 bijvoorbeeld ook in het aanpalende Gelderland en in Amersfoort, twee jaar daarvoor in Groningen en Leeuwarden, in 1771 in Middelburg, in 1772 in de omgeving van Deventer, in 1774 in Brussel en in 1778 in Amsterdam en Monnickendam. Zijn komst werd in de lokale kranten aangekondigd met een tekst die mensen moest overhalen dit fenomeen niet te missen:

'De Wonderman H[eer] Evert, die zonder Handen en Voeten Geboren is, maakt bekend dat hy maar deze Week hier gedenkt te vertoeven. Hij oeffent verscheiden bezienswaardige Konsten, op alle uren des daags tot des Avonds te neegen uur; De Heeren en Dames betaalen na genereusheid, voorts vier en twee Stuivers, na ieders stand; Hy logeert in (...)'

¹⁵ Van Zuijlen, III, 1804; Van Sasse van Ysselt, I, 307.

¹⁶ Amersfoort, Museum Flehite, inv.nr. 1002-378; Amsterdam, Allard Pierson Museum, hs. XXXV A 34; Musea Brugge, Prentenkabinet, 0019_GRO0097_II; Deventer Musea, inv.nr. 4326; Middelburg, Koninklijk Zeeuwisch Genootschap der Wetenschappen, hs. 6657; Zaltbommel, Stadskaasteel, inv.nr. 6752.

Tekening en kalligrafie van de man 'zonder handen en voeten' gedateerd te Monnickendam, 1778 (Allard Pierson Museum, Universiteit van Amsterdam, hs. XXXV A 34).

In de tekst van zijn tekenwerk noteerde de kunstenaar dat hij schreef 'met de korte armen die maar tot aan die elleboogen zijn' en dat met een pen, die, zoals hij opmerkte 'met mijn mond gesneden' was. Ook vermeldde hij vaak hoeveel dagen hij aan het stuk gewerkt had. Een bericht in de Amsterdamsche Courant van 1778 noemt hem niet met naam, maar betreft zeker onze kunstenaar: 'Alhier is aangekomen de kleine Pruisische wydberoemde Konstmeester van 2 en 1 half voet lang.' Om bezoekers niet af te schrikken voegde men daaraan toe: 'Hy ziet er wel uit en is een zeer wel geproportioneerd Man, zodat zig niemand voor zyn Persoon hoeft te ontzetten, want hy is zelfs met eene aanzienlyke Vrouw getrouwt.'¹⁷

¹⁷ Opregte Groninger Courant, 06-03-1767, 2; Leeuwarder Courant, 01-04-1767, 4; Amsterdamsche Courant, 29-09-1778, 2 (www.delpher.nl).

Sleutelstukken

Was de Bossche kunstenaar Johannes Jacobus Everts inderdaad een artiest zonder handen die rondtrekkend zijn kunsten vertoonde en hiermee geld verdiende voor zijn grote gezin? De overeenkomst in naam, datering en activiteit en de mededeling dat hij woonde in 's-Hertogenbosch, de stad die een stuk van hem aankocht, lijken dat te wettigen. Zijn vermelding dat hij uit Pruisen (en uit 1735) kwam, was dan wellicht een middel om zijn persoon op markten en kermissen interessanter te maken. Hoe mooi alles ook lijkt te passen, de waarheid is anders. Een drietal stukken die ik recent ontdekte, blijken sleutelstukken te zijn voor identificatie van de artiest.¹⁸ Het gaat om een grote pentekening met tekst op perkament (50 x 28 cm), een gedrukt vlugschrift en een aan de tekening vastgehechte notitie. De tekening is overduidelijk van dezelfde hand (een bijzonder woord in deze context) als de eerdergenoemde. Deze heeft een devotioneel karakter en beeldt God de Vader uit boven op de boom van Jesse, met links Adam en de slang en rechts Christus aan het kruis. Ook de tekst daaronder heeft een bekende inhoud:

'Geschreven van my, dien die wijse voorzienighijt Godts, als een Verwonderens Waerdigs Exempel van der Natuer den 7:de Meert 1735; Zonder Handen of Voeten; alsoo heeft laeten ter Waereld gebooren worden. Soo hebbe ik dit Schrijf Stuk alhier, met de Korte Armen, die maer tot aen die Ellenboogen Zijn: geschreven, en ook Geteekent in die Tijd van tien Daegen met de Penne die ik ook zelve met mijn Mond Gesneeden hebbe in [... niet ingevuld JB] J.J. Evert.'

Bijzonder is dat de tekenaar tussen de hoofdtekening en de tekst een zelfportret heeft gemaakt. Daarop zien we hem achter een tafel met tekstblad zitten en krijgen we een indruk van zijn uiterlijk. Het geschrift is helaas niet exact gedateerd en gelokaliseerd en zou dus in principe ook het exemplaar kunnen zijn dat Van Heurn in 1769 voor de stad 's-Hertogenbosch aanschafte. Ook het bijliggende vlugschrift, waarin dertien kunsten van deze 'Wonder MAN, Monsieur EVERT genaamt' worden opgesomd, noemt geen exacte plaatsnaam. Het vermeldt dat hij 'de eerste maal binnen dese Provintie gekomen' is en dat hij zijn kunsten 'geduurende deze Kermis' vertoont 'in de Roode Leeuw, aan de Vismarkt'. Ook in 's-Hertogenbosch was een huis met die naam aan de Vismarkt, maar voor zover bekend bestond dat pand aan het begin van de achttiende eeuw al niet meer.¹⁹

Het derde stuk, de aan de tekening vastgeplakte handgeschreven tekst, is in al zijn beknoptheid heel waardevol.

¹⁸ De huidige verblijfplaats is op verzoek vertrouwelijk, de auteur was in de gelegenheid foto's van de stukken te maken, waarvoor dank. ¹⁹ NL-HtSA, BP, R 1695, 328v.

Het brengt ons de oplossing voor de identificatie van de maker van de aangehechte tekening. De tekst bevat een uittreksel uit het overlijdensregister van de Sint-Pieter-en-Pauluskerk te Mechelen (B.), waaruit blijkt dat op 28 juli 1789 rond 22.00 uur, voorzien van de laatste sacramenten, is overleden *'Joannes Jacobus Everth, zonder onderbenen en handen, immigrant uit Brandenburg, 54 jaar oud en gehuwd met Catharina Gertrudis Gentkin van Stolp'*. Pastoor J. Waeijenborgh van genoemde parochiekerk verklaarde dat hij die dag om 18.00 uur Everth *'nadat hij tevoren de Lutheraanse ketterij afgezworen had'* gedoopt had in het huis van Matheus Josephus Schouwerman, die als doopvader optrad. Het afschrift aan de tekening blijkt volledig in overeenstemming te zijn met de originele aantekeningen in het parochieregister te Mechelen. Joannes Jacobus Evert(h), de kunstenaar zonder handen en voeten, overleed dus op 28 juli 1789 en werd 30 juli als armlastige begraven. Dat tekening, vlugschrift en aangehechte notitie op Mechelen betrekking hebben lijkt aannemelijk, gezien het feit dat deze in 2009 nog in die stad aanwezig waren.²⁰

Conclusies

Het onderzoek in verband met de publicatie van het manuscript van Van Heurn heeft gegevens boven water gebracht die een beter licht werpen op de kunstenaars Everts en Evert. Ondanks de vermeldingen in de stadsrekeningen op naam van Johan Everts (sr. of jr.), lijkt het logisch dat Van Heurn ook voor het vervolg van zijn publicatie, de beoogde historische beschrijving van de stad, een beroep deed op de kundige tekenaar, die bovendien het werk zelf signeerde met 'Jac. Everts'. Mogelijk werkte hij hierbij samen met zijn vader, Johan sr., die voor ontvangst van het geld tekende. En misschien wel met het tekensetje, gemaakt door zijn broer Johan in 1771, dat is overgeleverd.

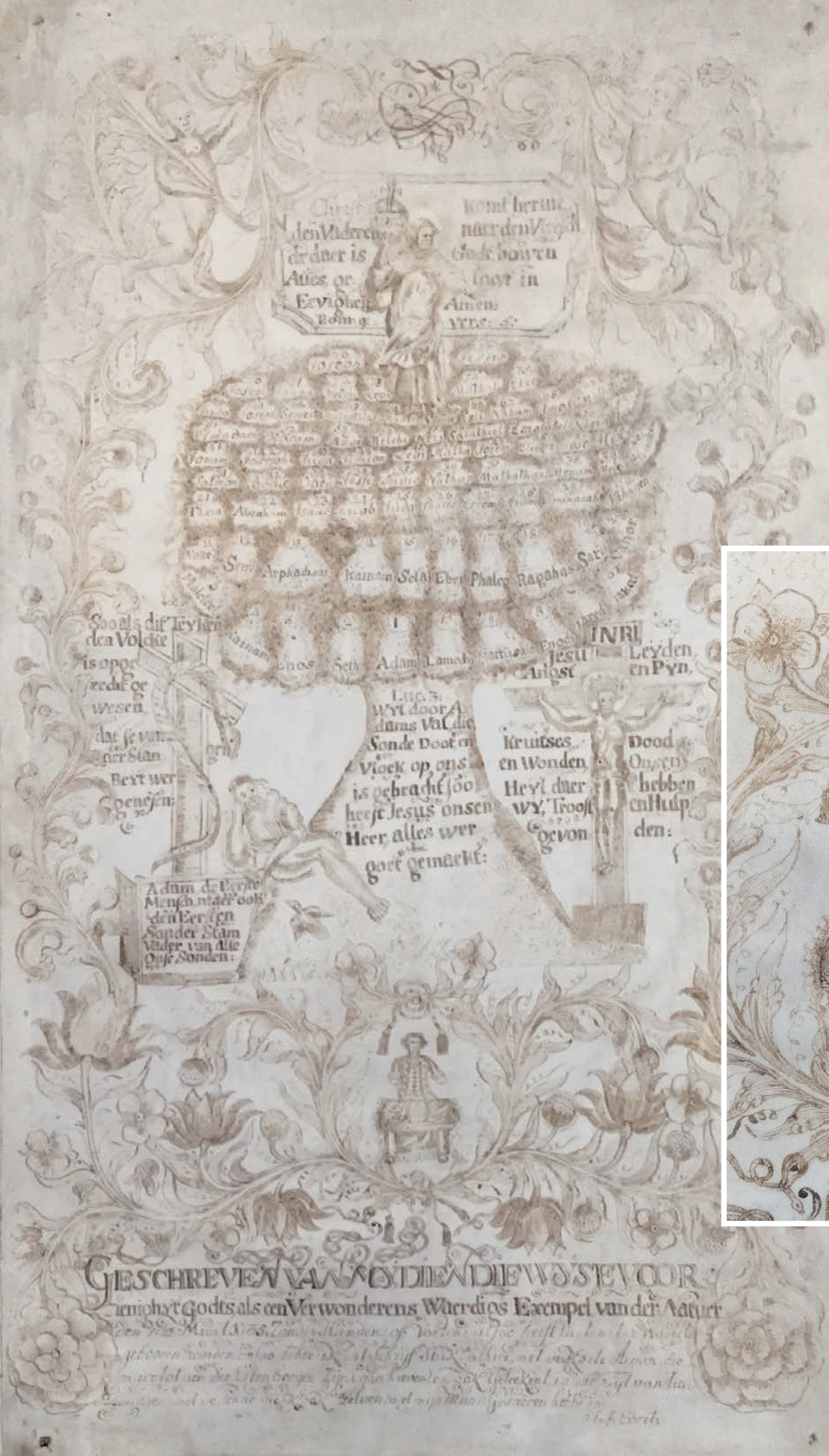
De rondtrekkende kunstenaar zonder handen en voeten was niet Johannes Jacobus Everts (1718-1811) uit 's-Hertogenbosch, maar diens bijna-naamgenoot Joannes Jacobus Evert (1735-1789), geboren te Koningsbergen en overleden te Mechelen. Met hem kunnen we beamen: *'Die goedertierenheit ende Waarheit Sullen Malkanderen Ontmoeten.'*²¹

²⁰ SA Mechelen, DTB, Mechelen Sint-Pieter. De tekening te Brugge signeerde de artiest zelf voluit als 'Joannes Jacobus Evert'. Met dank aan mijn collega's Dick van de Vrie (Erfgoed 's-Hertogenbosch) en Willy Van de Vijver (Stadsarchief Mechelen) voor de verstrekte inlichtingen.

²¹ Aldus de aanhef van de in de Musea Brugge van Evert bewaarde tekening.

Ongedateerde devotionele tekening met zelfportret van J.J. Evert, ca. 1770. Aan de linkerkzijde bevindt zich de aangeplakte tekst (foto J. Biemans).

Detail met het zelfportret van Evert (foto J. Biemans).

Ant 200

Met Permissie van de Regeringe dezer Stad, word aan alle Heren en Dames,
en verdere Liefhebbers bekend gemaakt, dat alhier is aangekomen

Een Wonder MAN, Monsieur EVERT genaamt.

Die als een Verwonderenswaardig Exempel der Natuur te Koningsbergen
in Pruiffen, in het Jaar 1735, zonder Handen en zonder Voeten,
ter Waereld is gekomen. Hy is zeer wel geproportioneert,
zo dat niemand zig voor zyn Perzoon behoeft te ontzien.

Deze wonderwaardige MAN is de eerste maal binnen dese Provincie
gekomen, en hy doet verscheide merkwaardige Kunsten, Als namentlyk,

- 1 Hy schryft met de korten Armen, die maar tot aan de Ellebogen zyn,
en wel zo cierlyk dat niemand het kan verbeteren.
- 2 Hy maakt met de Pen allerhande fraaye Drukletters.
- 3 Hy snyd met de mond het Papier door.
- 4 Hy Plooit een Couvert om een Brief, en lakt dezelve toe.
- 5 Hy doet den liefhebbers zien, hoe hy met gauwigheid vuur kan slaan.
- 6 Hy snyd met de Mond een zo goede Pen dat niemand die kan verbeteren.
- 7 Hy steekt met de Mond een Draad in een der kleinste Naalden die te
vinden zyn, en trekt met den Mond de knoop toe.
- 8 Hy stopt zonder Handen een Pyp, die een ieder kan roken.
- 9 Hy speelt met de Kaart, en werpt de Steenen.
- 10 Hy snyd met den Mond op allerley wyze het Brood voor.
- 11 Hy slaat met zyne Ellebogen op den Trommel.
- 12 Hy loopt met zulk een habilitet op zyne korte Beenen, dat hy nauw-
lyks te krygen is, en springt dan vaardiglyk op zyn Stoel.
- 13 Danst hy zeer net na de maat een Poolische Dans of Menuet, en verrigt
een meenigte andere merkwaardige Zaken, te veel om hier te melden.

Deze wonderwaardige MAN, welke maar 1 en een half Elle lang is, die
heeft de Eere gehad van zig aan verscheide Koninglyke en Vorstelyke Ho-
ven te vertoonen, en met verwondering gezien te wezen; verhoopt ook hier
de tegenwoordigheid van alle hoge en lage Personen van distinctie geduu-
rende deze Kermis te zullen mogen genieten, zullende een iegelyk die hem
de Eer doet van hem te komen zien, moeten bekennen nooit iets dierge-
lyks meer gezien te hebben.

Hy heeft ook allerhande Prenten (die door hem zelf gemaakt zyn,
voor de Liefhebbers te koop.

De Prys is op de eerste plaats 6 Stuivers, en op de tweede plaats 4 Stui-
vers, en op de staanplaats twee Stuivers.

De vertoonplaats is alhier in de Roode Leeuw, aan de Vismarkt, des
voormiddags van 10 tot 12 uren, 2 vertoningen, en des nademiddags van
2 tot 's avonds te 11 uren, alle uur een vertoning.

Het vlugschrift waarop de dertien kunsten van 'Monsieur Evert', ca. 1770 (foto J. Biemans).

Jac. Biemans is historicus en archivaris. Hij werkte van 1992-1999 bij het Gemeentearchief Waalwijk, sindsdien bij het Stadsarchief 's-Hertogenbosch, tegenwoordig Erfgoed 's-Hertogenbosch als medewerker PR en Educatie. Hij publiceert over lokale en regionale geschiedenis en is beeldredacteur van verschillende publicaties over 's-Hertogenbosch en omgeving.

Literatuur en verantwoording

Archieven

Felixarchief Antwerpen (FAA)

- Dopen Parochie O.L.V. Zuid

Erfgoed 's-Hertogenbosch, Stadsarchief (NL-HtSA)

- Bosch Protocol (BP)
- Burgerlijke Stand (BS)
- Doop-, Trouw- en Begraafboeken (DTB)
- Kerkeraad Hervormde Kerk (KHK)
- Oud-Stadsarchief (OSA)
- Topografisch-Historische Atlas (THA)

Regionaal Archief Nijmegen

- Retroacta van de Burgerlijke Stand (RBS)

Gelders Archief Arnhem

- Doop-, Trouw- en Begraafboeken (DTB)

Haags Gemeentearchief

- Archief secretaris, Registers aangegeven lijken (QORS)

Stadsarchief Amsterdam (NL-AsdSAA)

- Doop-, Trouw- en Begraafboeken (DTB)
- Burgerlijke Stand (BS)

Stadsarchief Mechelen

- Parochieregisters

Brabant Collectie, Tilburg University

- Hs. C 159a en C 159b.

Literatuur

HEURN, J.H. VAN, 1776-1778: *Historie der Stad en Meyerye van 's-Hertogenbosch, alsmede van de voornaamste daaden der Hertogen van Brabant*, 4 delen (Utrecht).

KANTE, G., 1855: *Blik op 's-Hertogenbosch, zijne geschiedenis en tegenwoordigen toestand* ('s-Hertogenbosch).

LENNAERTS, L., 2011: *'De slagletters van Theodoor Victor van Berckel: een studie naar het gebruik van letterpensen bij de stempelvervaardiging'*, in: *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde*, 98, 139-209.

MOLHUYSEN, H., 1992: *'De Meridiaan'*, in: *Brabants Dagblad*, donderdag 9 juli 1992 (www.bossche-encyclopedie.nl, geraadpleegd op 4 maart 2021).

PIRENNE, L.P.L., 1995: *'Johan Hendrik van Heurn (1716-1793) geschiedschrijver over Brabant'*, in: *Brabantse biografieën 3* (Amsterdam/Meppel/'s-Hertogenbosch), 63-67.

SASSE VAN YSSELT, A.F.O. VAN, 1910-1914: *De voorname huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch, alsmede hunne eigenaars of bewoners in vroegere eeuwen: aanteekeningen uit de Bossche schepenprotocollen, loopende van 1500-1810*, 3 delen ('s-Hertogenbosch).

ZUIDEN, J.D. VAN, 1916: *'Joseph Everts, medailleur'*, in: *Oud-Holland*, 189-195 en *Korte Mededeelingen III*. Nogmaals Joseph Everts, 224.

VAN ZUIJLEN jr., R.A. VAN, 1861-1876: *Inventaris der archieven van de stad 's-Hertogenbosch, chronologisch opgemaakt en de voornaamste gebeurtenissen bevattende. Stads Rekening van het jaar 1399-1800*, 3 delen ('s-Hertogenbosch).

VAN ZUIJLEN jr., R.A. VAN, 1863: *Naamlijst en Wapenkaart der leden van de regering de Pensionarissen, Griffiers en Secretarissen van 's-Hertogenbosch. Benoemd sedert de terugbrenging der stad onder het gezag der Staten-Generaal van de Vereenigde Nederlanden in 1629* ('s-Hertogenbosch).

Vis in 's-Hertogenbosch

Het belang en de waarde van vis in de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne tijd

Amy van Saane

Het belang van vis en visconsumptie in de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne samenleving kan maar moeilijk overschat worden. Toch krijgt het zogeheten ichthyo-archeologisch onderzoek relatief weinig aandacht in Nederland. Onterecht, want zeker in combinatie met ander archeologisch onderzoek en archiefonderzoek worden interessante resultaten behaald. In dit artikel wordt uiteengezet welke rol vis heeft gespeeld in de Bossche samenleving in de periode tussen 1200 en 1700.

Archeologisch onderzoek naar visresten, ofwel ichthyo-archeologisch onderzoek, is binnen de Nederlandse historische archeologie een ondergeschoven kindje. Vaak wordt voorafgaand aan het onderzoek al bepaald welke specialistische onderzoeken wel of niet gaan plaatsvinden zonder dat men weet of er relevante resten aangetroffen zullen worden.¹ Aan ichthyo-archeologisch onderzoek wordt, ten opzichte van andere specialistische onderzoeken, zoals archeozoologisch onderzoek (archeologisch onderzoek naar dierlijke resten), minder aandacht geschonken. Dat komt doordat ichthyo-archeologisch onderzoek specifiek is, waardoor het meer tijd kost en vanzelfsprekend ook duurder is.² Daardoor worden in Nederland de resultaten van specialistisch archeologisch en historisch onderzoek maar zelden gecombineerd met de resultaten van onderzoek naar visresten.

Het belang van vis in 's-Hertogenbosch in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd is niet alleen het onderwerp van dit artikel, maar ook het onderwerp van mijn

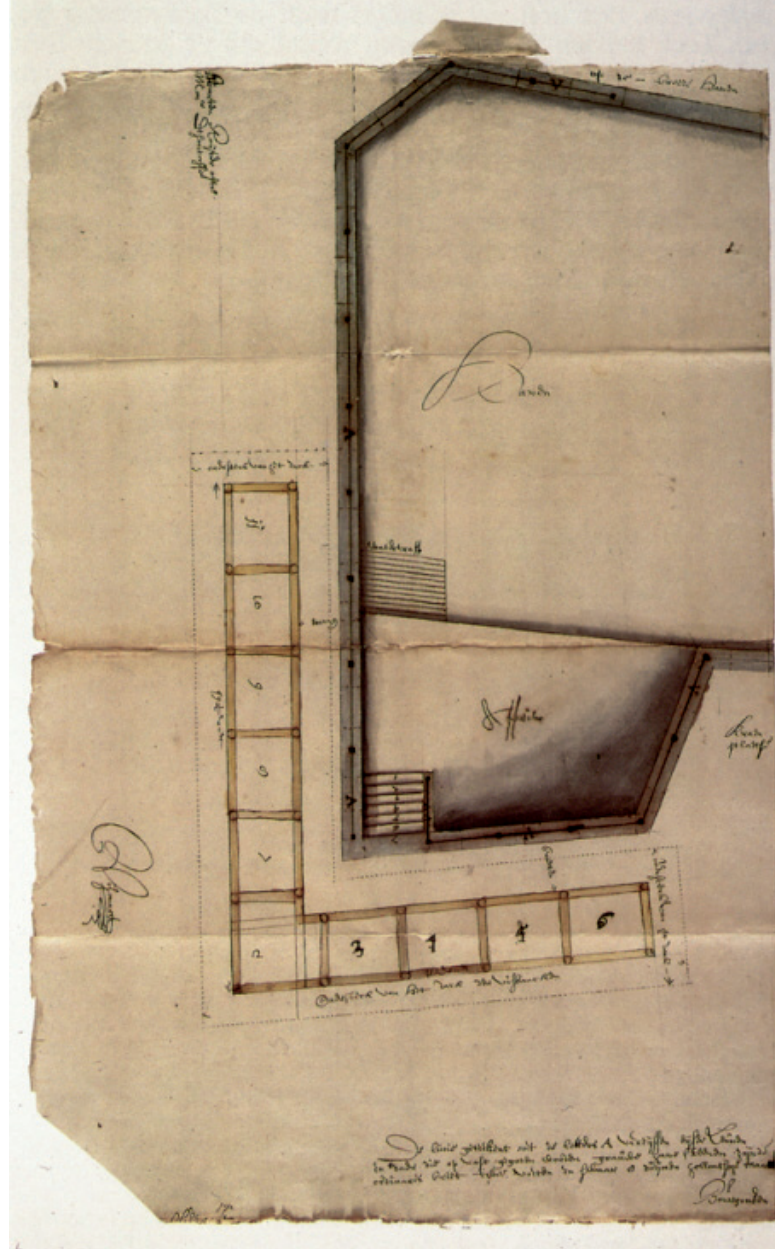
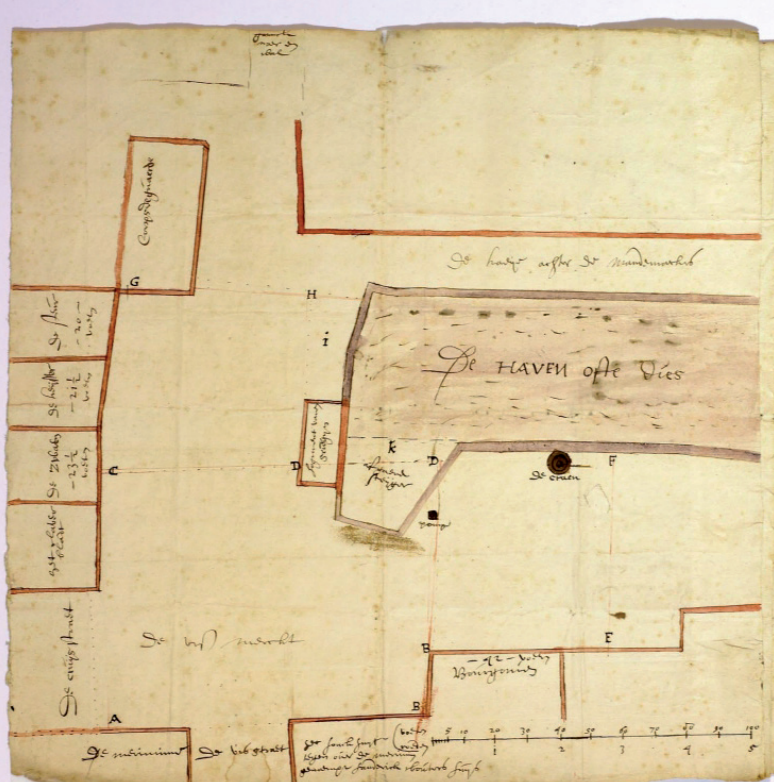
Afbeelding 1. Stilleven met vissen, Isaac van Duynen, 1645-1681 (collectie Rijksmuseum, PDM).

masterscriptie voor de opleiding Archeologie aan de Universiteit van Leiden. Dit artikel is dan ook gebaseerd op deze masterscriptie. Het doel van dit onderzoek was niet alleen om een beeld te schetsen van de rol van vis in deze periode, maar ook om te laten zien dat het combineren van historische bronnen en resultaten van ichthyo-archeologisch onderzoek kan leiden tot een uitgebreide conclusie over het belang van vis door de eeuwen heen.

In dit artikel wordt eerst ingegaan op wat er bekend is op basis van de (gepubliceerde) historische gegevens over vishandel en visconsumptie tussen 1200 en 1700 in 's-Hertogenbosch. Daarna wordt beschreven hoe verschillende conserveringstechnieken van invloed kunnen zijn op de bij een opgraving teruggevonden visresten en hoe visresten gebruikt kunnen worden om de sociale en economische status van de consumenten te achterhalen. Vervolgens volgt een kort overzicht van de visresten die in 's-Hertogenbosch bij archeologisch onderzoek tevoorschijn zijn gekomen. Ten slotte zullen op basis van de combinatie van archeologische en historische bronnen enkele conclusies worden getrokken over de rol van de visconsumptie tussen 1200 en 1700.

¹ Lauwerier en Brinkkemper 2012, 13.

² Groot 2010, 8.

Afbeelding 2. Plattegronden van de voormalige vismarkt in 's-Hertogenbosch uit 1630 en 1634 (links: Erfgoed 's-Hertogenbosch, nr. 0054620; rechts Erfgoed 's-Hertogenbosch, nr. 0041681).

De vismarkt en vishandel in 's-Hertogenbosch

In veel steden bepaalden de lokale autoriteiten welke producten waar werden verkocht en dat gold ook voor vis.³ De eerste in de literatuur bekende vismarkt in 's-Hertogenbosch was gelegen ten noorden van de Gevangenpoort, in de Waterstraat. De eerste vermelding van deze vismarkt is in een erfcijns die dateert uit 1296.⁴ Van Oudenhoven schreef in 1649 dat de vismarkt bij de bouw van de eerste stadsmuur (kort na 1200) werd verplaatst naar deze locatie.⁵ Ondanks dat hij hier niet aangeeft wanneer precies, moet dat dus betekenen dat er ook voor 1200 vis verhandeld werd in de stad. Vermoedelijk bevond de eerste vismarkt zich rond de haven, die ten noordoosten van de Markt en de Hoge Steenweg lag. In het begin van de vijftiende eeuw werd de vismarkt verplaatst naar de kop van de binnenhaven (afbeelding 2). In 1522 werd de vismarkt vergroot.⁶ Tegenwoordig loopt de Visstraat recht vanuit het centrum naar het station, maar tot de negentiende eeuw was de vismarkt een meer afgesloten plein. Huizen rondom dit plein hebben, of hadden, namen die gerelateerd waren aan de vismarkt zoals: 'De Drie Schelvissen', 'De Gulde Steur', 'De Salm', 'De Gecroonde Kreeft', 'De Twee Meerminnen' en 'De Twee Snoecken'. De vismarkt bleef tot 1874 aan de kop van de

binnenhaven. Vanwege plannen om een directe doorgang te creëren van het centrum naar het station, werd de vismarkt in dat jaar verplaatst naar de Lepelstraat.⁷ Sindsdien heet de ene kant van die straat Lepelstraat en de andere kant Vismarkt.

Verschillende visserijen en handelsroutes naar 's-Hertogenbosch

De diverse vissoorten die verkocht werden op de Bossche vismarkt kwamen zowel uit lokale wateren als uit wateren langs de kust. Zoetwatersoorten, zoals snoek en karper, en ook een aantal migrerende vissoorten, zoals zalm en paling, zijn waarschijnlijk zeer lokaal gevangen, in de Maas en de Dieze en in grachten en sloten rond de stad. Tot de twaalfde en dertiende eeuw waren de vangsten van vissers meestal beperkt in omvang en werd er vooral gevestigd voor consumptie in het eigen huishouden of dorp.⁸ Met de komst van bepaalde innovaties – zoals betere conserveringsmethoden (bijvoorbeeld haringkaken),

3 Coomans 2019, 122.

4 Zie Kappelhof 2020; Tafel van de H. Geest van 's-Hertogenbosch, oorkonde nr. 21.

5 Van Oudenhoven 1649, 7.

6 Van Oudenhoven 1649, 61.

7 Hupkens 2007, 4.

8 Hoffmann 2005, 23.

betere vangstmethode (zoals het vissen met een vleet) en betere vervoersmogelijkheden – kregen veel vissers de mogelijkheid om hun vangst te distribueren op lokale vismarkten en werd de opbrengst van vangst steeds groter doordat er minder bederf was. Niet alle zoetwatervissen en migrerende vissoorten waren echter het gehele jaar door beschikbaar. Om die reden legden sommige kloosters en edellieden visvijvers aan. Verschillende vissoorten, bijvoorbeeld karpers, werden gevangen om naar dergelijke vijvers overgeplaatst te worden, zodat de eigenaren het hele jaar de beschikking hadden over deze vissen.

In 1579 schreef vishandelaar Adriaen Coenen in zijn *Visboek* dat vissers uit Geertruidenberg en Rotterdam verse zalm verkochten aan een aantal Brabantse steden.⁹ De eerstgenoemde steden werden samen met Dordrecht ook vermeld als de steden die het meeste handelden in steur en elft. Deze vissoorten migreren naar zoet water om er te paren en werden naar alle waarschijnlijkheid gevangen in de Maas, om vervolgens verhandeld te worden naar Vlaamse steden, Maastricht, Luik en Aken.¹⁰ Of deze soorten ook naar 's-Hertogenbosch geëxporteerd werden is niet duidelijk. De korte afstand van de visserijen naar 's-Hertogenbosch en het feit dat het vervoer via de rivier vlak langs de stad zou komen, maakt het waarschijnlijk dat de opbrengst van deze vangsten ook in 's-Hertogenbosch verhandeld werd.

Na de introductie in de veertiende eeuw van betere methoden om vis te conserveren en snellere manieren om vis te transporteren, kregen meer landinwaarts gelegen steden betere beschikbaarheid van zeevis. Hierdoor werd het belang van zoetwatervis in deze steden langzaam minder in het voordeel van zeevis.¹¹ Ook over de handel van zeevissen, zoals platvis en kabeljauw, kan veel informatie gevonden worden in het *Visboek* van Adriaen Coenen. Zo schreef Coenen dat toen hij jonger was (zo rond 1520-1545), gedroogde schol vanuit 'de Zijde' (Scheveningen, Katwijk, Noordwijk, Zandvoort, Wijk aan Zee en Egmond) werd verkocht op de Pinkstermarkt in Antwerpen. Na verloop van tijd kwamen handelaren uit 's-Hertogenbosch echter direct naar 'de Zijde' om gedroogde schol te kopen.¹² Ook stelde Coenen dat veel manden en tonnen met gezouten schol werden verscheept naar verschillende steden in het zuiden van Nederland en delen van Duitsland.¹³ Hoewel Coenen werknemers had die onder andere kabeljauw, schelvis, tarbot en tong naar Brabant verhandelden, kwam Coenen in 1540 zelf ook naar 's-Hertogenbosch om vis

Afbeelding 3. De vismarkt te Antwerpen, Ignatius Josephus Van Regemorter, 1827 (collectie Rijksmuseum, PDM).

te verkopen in de stad. De gezouten kabeljauw die Adriaen Coenen toen kwam verkopen was geïmporteerd vanuit de Shetland- en de Orkneyeilanden.¹⁴

Conserveringstechnieken van vis

Aangezien vis vaak over grotere afstanden verhandeld werd, was het van groot belang dat de vis niet zou bederven tijdens het transport. Conservering gaf bovendien de mogelijkheid om bepaalde vissoorten buiten het vangstseizoen te consumeren, zoals tijdens de vastenperiode, wanneer de vraag naar vis groter was.¹⁵ Verschillende technieken werden ingezet om te zorgen dat vis langer houdbaar bleef. De voorkeur voor een specifieke techniek was afhankelijk van de soort en de tijd dat de vis bewaard moest blijven. Over het algemeen was de meest belangrijke factor het water- en oliegehalte van de vis. In principe kan iedere techniek voor elke soort gebruikt worden. Het is echter zo dat vissoorten met een hoog oliegehalte het beste gezouten, gerookt of ingemaakt kunnen worden, terwijl soorten met een hoog watergehalte het beste gedroogd kunnen worden.¹⁶

9 HGA, W.K. 127, f. 48, 07-07-1579 in Egmond 1997, 122.

10 Bennema en Rijnsdorp 2015, 392.

11 Hoffmann 2005, 24.

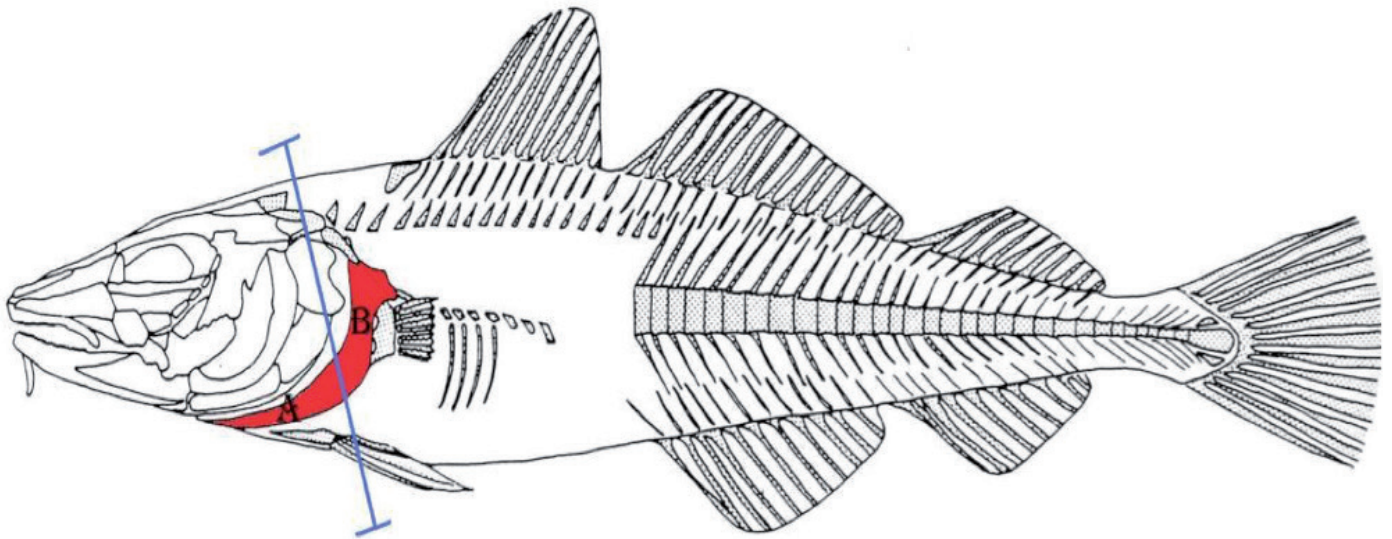
12 Bennema en Rijnsdorp 2015, 392.

13 Egmond 1997, 119.

14 Bennema en Rijnsdorp 2015, 391.

15 Dam 2009, 331.

16 Locker 2000, 61.

Afbeelding 4. Een kabeljauw met een blauwe lijn die onthoofding aangeeft en het cleithrum in rood. 'A' staat voor het deel van het cleithrum dat wordt afgesneden bij onthoofding. 'B' staat voor het deel van het cleithrum dat nog in de kabeljauw te vinden is en wat in archeologische contexten wordt gevonden (Kerklaan 2013, 53).

Drogen

Het drogen van vis is een proces waarin het water wordt onttrokken van de vis. Over het algemeen gebeurde dit door de vis buitenshuis bloot te stellen aan de zon en de wind.¹⁷ In Nederland is de best bekende vorm van gedroogde vis de 'stokvis', wat in principe wind-gedroogde kabeljauw uit Noorwegen is.¹⁸ Om stokvis te maken werd kabeljauw eerst onthoofd waarna de darmen verwijderd werden. Bij dit proces werden ook de schedelbeenderen verwijderd en de cleithra gehalveerd (zie afbeelding 4).¹⁹ Deze handeling maakt het ook mogelijk om in archeologisch vondstmateriaal te herkennen of er sprake is van stokvis: bepaalde skeletelementen²⁰ zijn namelijk afwezig terwijl anderen juist wel worden aangetroffen.²¹ Daarnaast wordt gedroogde stokvis voor het bereiden vaak zachter gemaakt door de vis met een houten hamer te slaan. Hierdoor worden niet alleen de skeletelementen losgeslagen van de vis, maar kan de vis ook beter vloeistoffen opnemen wanneer deze geweekt wordt. Het slaan van de vis heeft als gevolg dat de wervels vaak vervormd raken of geplet worden.²²

Zouten

Het proces van drogen ging vaak hand in hand met het proces van zouten. Zout was in de middeleeuwen vooral een conserveermiddel en niet noodzakelijk een smaakmaker.²³ Vis is op verschillende manieren te zouten, namelijk: droogzouten, pekelen en inleggen. Droogzouten is een

proces waarbij de vis wordt bedekt met zout en vervolgens afzonderlijk wordt gestapeld of neergelegd.²⁴ Het pekelen is een proces waarbij de vis wordt ondergedompeld in een oplossing die meestal voor 80 tot 100 procent bestaat uit in water opgelost zout.²⁵ Het inlegproces is een combinatie van het droogzouten en pekelen van een vis.²⁶ Het zouten van vis vereist geen verwijdering van skeletelementen en laat ook geen andere sporen achter die archeologisch zijn terug te vinden. Aanwijzingen dat vis gezouten werd zijn dus alleen terug te vinden in historische documenten zoals inventarislijsten.

Roken

Het roken van vis werd meestal gebruikt in combinatie met andere conserveringstechnieken. De gezouten of gedroogde vissen werden aanvankelijk opgehangen in de schoorstenen boven het haardvuur in particuliere huizen. Later werd vis commercieel gerookt in rookhuizen.²⁷ Net als bij het zouten laat het proces van het roken van vis geen archeologisch bewijs achter.

Fermenteren

Het fermenteren van vis is het gecontroleerd laten bederven van de vis. De bacteriën, schimmels en gisten worden gebruikt om de vis langer te kunnen bewaren. Door het fermenteren gingen ook vaak de botten van de vis tot ontbinding over, om uiteindelijk volledig te vergaan. Dit zorgt ervoor dat er, ichtyo-archeologisch gezien, geen sporen zichtbaar zijn van dit proces.

17 Locker 2000, 52.

18 Locker 2000, 52-53.

19 Esser et al. 2009, 562; Kerklaan 2012, 53-54.

20 De posttemporale, supracleithra, cleithra, postcleithra, enkele borstwervels en de pre-caudale en caudale wervels zullen wel worden aangetroffen.

21 Esser et al. 2009, 562.

22 Esser et al. 2009, 563.

23 Weststrate 2006, 275.

24 Locker 2000, 55.

25 Locker 2000, 56.

26 Locker 2000, 56.

27 Locker 2000, 57-58.

Haringkaken

Het haringkaken is, zoals de naam al suggereert, een conserveringsmethode ontwikkeld voor haring. Gedurende de veertiende eeuw werd het haringkaken ontdekt en werd het op een steeds grotere schaal gebruikt. Bij haringkaken worden de ingewanden van de vis verwijderd, behalve de alveesklie. Deze zorgt namelijk voor de verspreiding van bepaalde enzymen die het rottingsproces van de vis vertragen.²⁸ Bij het verwijderen van de ingewanden van haring wordt een deel van de skeletelementen verwijderd.²⁹ Hierdoor worden deze vaak niet meer aangetroffen in archeologische context.³⁰

Visconsumptie en sociaaleconomische status

Een analyse van de voedselconsumptie – of beter: het consumptieafval van een vindplaats – is een van de manieren om de economische en/of de sociale status van de bewoners te achterhalen. Welgestelde mensen konden niet alleen door de smaak van het voedsel, maar vooral ook door zeldzaamheid of het uiterlijk ervan hun status tentoonspreiden. Als gevolg hiervan zouden zelfs niet-eetbare producten als luxe voedingsmiddelen worden beschouwd. Zo was enkel het op tafel presenteren van een bepaald dier tijdens een diner of banket vaak voldoende om indruk te maken op de gasten.³¹

Aangezien vis de belangrijkste vervanger was van vlees tijdens de vele vastendagen, is het belangrijk om te beseffen dat gelovigen er een streng consumptieregime op na hielden, dat gewoonlijk van kracht was voor alle sociale klassen. Geestelijken volgden echter wel vaker een strikter onthoudingsregime dan de rest van de samenleving en kenden daardoor een groter aantal vastendagen waarbij meer vis gegeten werd.³² Het hoofd van een klooster of abdij was hiervan vaak uitgezonderd, bijvoorbeeld wanneer hij als gastheer maaltijden organiseerde voor gerespecteerde bezoekers. Bovendien was het niet ongebruikelijk dat kloosteroversten en andere vooraanstaande leden uit de kloostergemeenschap waren geboren in adellijke families waarvan de consumptiegewoonten heel anders waren dan verwacht werd van geestelijken, wat zich vaak uitte in minder visconsumptie.³³

Statusbepalingen op basis van visresten

Bij de analyse van visresten die tijdens een archeologisch onderzoek zijn teruggevonden kan een aantal criteria onderscheiden worden, op basis waarvan de status van

de bewoners bepaald kan worden. Deze criteria worden hieronder beschreven.

Individuele vissoorten

Allereerst wordt tijdens het opstellen van een statusbepaling gekeken naar de verschillende soorten die zijn aangetroffen in archeologische vondstcontexten. Sommige vissoorten werden namelijk enkel gegeten door bepaalde lagen binnen een bevolking. Op deze manier maakte met name de status of beroep van een persoon uit wat diegene op zijn bord kreeg. Dit had te maken met de smaak van de vis, de beschikbaarheid binnen bepaalde beroepen (denk bijvoorbeeld aan de schipper die vaak zeer uitzonderlijke vissoorten op het menu had) of bijvoorbeeld de moeilijkheidsgraad van bereiding van de vis, zoals bij vissen met een hoge botdichtheid.³⁴ Hoewel een verscheidenheid aan soorten voedsel goed was voor de gezondheid, was een grote variëteit aan vissoorten vooral gewenst vanwege culinaire motieven, zoals bijvoorbeeld de smaak.³⁵ Een groter aantal verschillende vissoorten in een assemblage wijst vaak op hoge welvaart van de voormalig bewoners. Tegelijkertijd is ook de kwantiteit van een bepaalde soort binnen een assemblage van belang. De elite onderscheidde zich van de gewone mensen door de hoeveelheid voedsel die geconsumeerd werd. Vooral het aanwezig zijn van een overvloed van één soort op één locatie, te midden van een grote diversiteit aan soorten, kan op status duiden.³⁶ Als laatste is ook de lengte van individuele vissen een focuspunt voor statusbepalingen van sites. Grote vissen waren duur en daarom prestigieus. Overigens groeien soorten die in warmer water leven sneller en groter dan vissen in kouder water. Vissen hebben daarom niet noodzakelijk dezelfde grootte op dezelfde leeftijd.³⁷

Beschikbaarheid en locatie

Behalve dat status verbonden is aan de individuele vissoorten, heeft ook de locatie van de vindplaats invloed op de statusbepaling. Zelfs wanneer een soort overvloedig aanwezig is op de plaats van herkomst, kunnen transportkosten ervoor zorgen dat deze soort schaars is op de plaats van consumptie en dat de vis daardoor duur en ook zeer begeerlijk was.³⁸ Meer in het binnenland gelegen locaties hebben doorgaans een groter aanbod van zoetwater-soorten, terwijl kustgebieden of locaties langs rivieren of de monding ervan een grotere beschikbaarheid hebben van zeevis en migrerende soorten.³⁹ Daarnaast veranderde door de jaren heen de beschikbaarheid van vis. Zo waren sommige soorten bijvoorbeeld erg schaars na tijden van

28 Lauwerier en Laarman 2006, 151.

29 Een deel van het cleithrum, de urohyale en de coracoidium zal niet aanwezig zijn in een assemblage. Andere skeletelementen worden soms wel en soms niet verwijderd tijdens het haringkaken: epihyale, ceraothyale en het supracleithrum.

30 Lauwerier en Laarman 2006, 154.

31 Ashby 2002, 39; Ervynck et al. 2003, 429-431.

32 Dam 2003, 468-477; Dam 2009, 331.

33 Ervynck 2004, 220.

34 Bennema en Rijnsdorp 2015; Dam 2003.

35 Ashby 2002, 39; Ervynck et al. 2003, 423.

36 Dam 2003, 491.

37 Dam 2003, 487-488, 495.

38 Dam 2003, 495; Ervynck et al. 2003, 431; Veen 2003, 405-406.

39 Dam 2003, 495-496.

overbevissing, terwijl andere soorten zoals haring zich pas meer leenden voor binnenlandse locaties na de ontwikkeling van betere conserveringsmethoden.⁴⁰ Als laatste hadden ook bepaalde privileges, zoals visrechten, invloed op de beschikbaarheid van bepaalde vissoorten. Zoals eerder beschreven domineerden de ambachtelijke visserijen tot en met de twaalfde en dertiende eeuw. Deze ambachtelijke visserijen waren echter vaak in handen van mensen die visrechten bezaten en daardoor exclusieve rechten hadden over bepaalde stukken land en water. Door de visrechten hadden deze mensen ook het eigendom over de vissen die gevangen werden in deze wateren.⁴¹

Verwerking en conservering van vis

Zoals eerder beschreven werd vis vaak geconserveerd, zodat deze in perioden van schaarste nog altijd gegeten kon worden. Een analyse van de aan- of afwezigheid van bepaalde skeletelementen kan informatie geven over de bereidingswijze van de vis en of deze in zijn geheel is gekocht of in moten. Complete grote vissen zijn uiteraard duurder dan moten van dezelfde soort en zijn dus een indicatie voor de status van de consument.⁴² De wijze van bereiden van de vis houdt eveneens verband met de sociale status, maar is vaak heel moeilijk archeologisch te bepalen. Een van de manieren waarop dit archeologisch wel bepaald kan worden, is door het aantreffen kookgerei uit de archeologische contexten. De treeft in afbeelding 5 is hier een voorbeeld van. Voor de status van een gerecht is het recept van de bereiding vaak van groter belang dan de vissoort die in het gerecht verwerkt is.⁴³ Daarnaast hoeven snijsporen niet per se iets te zeggen over de bereidingswijze, maar zijn ze slechts een indicatie dat de vis vóór de bereiding in moten is verdeeld.⁴⁴ De verschillen in verdeling en bereiding van een vis kunnen verschillen in rijkdom weerspiegelen, maar zijn meestal zo subtiel dat ze lastig te gebruiken zijn als indicator voor sociale status.⁴⁵

Onderzoek in 's-Hertogenbosch

Tijdens archeologisch onderzoek in 's-Hertogenbosch worden regelmatig visresten gevonden. Van acht opgravingslocaties (afbeelding 6 op pagina 33) waren analyses van visresten beschikbaar. De vondsten van de opgravingen in het Museumkwartier (Bogardenklooster en Jezuïetenklooster), Burgemeester Loeffplein (Elisabeth Bloemenklooster) en het Minderbroedersklooster hoorden alle drie bij kloostercomplexen. Het Keizershof, In den Boerenmouw en de Postelstraat werden na archeologisch onderzoek gezien als sites met een hoge status. De beerputten van de Beurdestraat (ook opgraving Museumkwartier) waren in

Afbeelding 5. In 's-Hertogenbosch aangetroffen miniatuur van een treeft (soort rooster) waarop vissen werden bereid. Dit is een van de zeldzame archeologische aanwijzingen voor de bereidingswijze van vissen (collectie Erfgoed 's-Hertogenbosch, HTAG999.35, foto M. Bolsius).

eigendom van ambachtslieden met een gemiddelde status. De bewoningssporen aan het Sint-Janskerkhof zijn geïnterpreteerd als vindplaatsen met een lage sociale status. Per locatie waren soms meerdere afvalkuilen of beerlagen aanwezig. Daardoor waren er in totaal 32 verschillende vondstcontexten uit verschillende periodes beschikbaar om in het kader van dit onderzoek te vergelijken. Helaas waren niet alle contexten geschikt om in de vergelijking mee te nemen. Zo waren van sommige kuilen de resten alleen maar met de hand verzameld, waardoor de kleine graten ontbreken. Ook was van sommige contexten de hoeveelheid visresten te klein om betrouwbare uitspraken te kunnen doen. Belangrijke informatie voor eigenlijk elke context zijn, indien aanwezig, de vissoorten, de hoeveelheid visresten, het minimum aantal individuen van een soort en de verzamelwijze van de resten.

Door de kuilen en beerputten in chronologische volgorde te plaatsen, is duidelijk geworden dat voor 's-Hertogenbosch de ambachtelijke visserijen, die lokaal opereerden, van groot belang waren tot aan het begin van de veertiende eeuw. Pas na de ontdekking van betere conserveringsmethoden werden zeevissen meer gegeten.⁴⁶

40 Bennema en Rijnsdorp 2015, 386; Neer en Eryncx 2004, 209.

41 Hoffmann 1996, 653-654.

42 Ashby 2002, 45; Eryncx et al. 2003, 432.

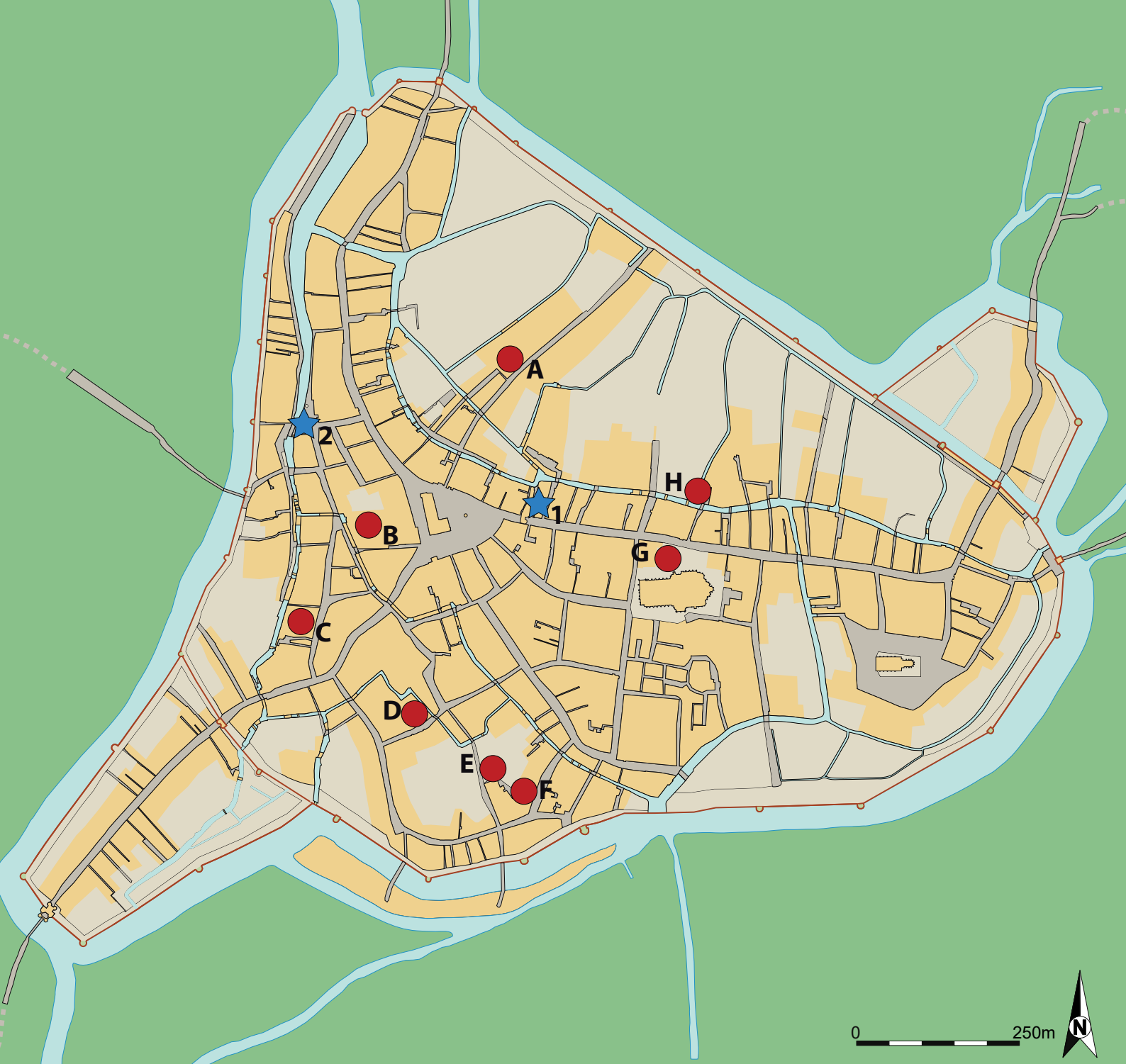
43 Dam 2003.

44 Kerklaan 2012, 65.

45 Ashby 2002, 45.

46 Hoffmann 2005, 24.

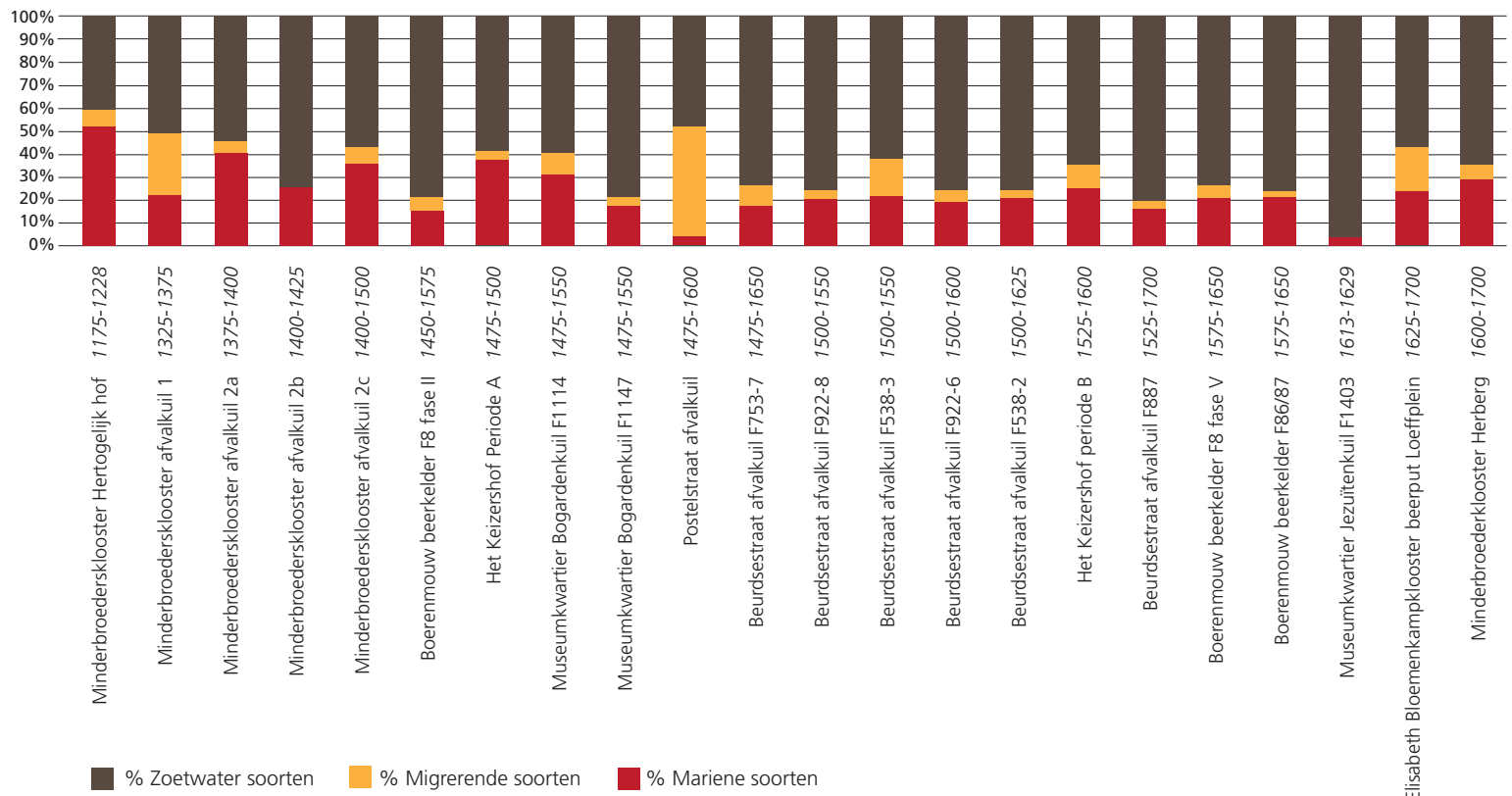

Afbeelding 6. Kaart van 's-Hertogenbosch met daarop de locaties van de vismarkten en van de verschillende opgravingslocaties:

- A. Elisabeth Bloemenkampklooster
  - B. Minderbroedersklooster
  - C. Postelstraat
  - D. Keizershof
  - E. Museumkwartier (Bogardenklooster en Jezuitenklooster)
  - F. Museumkwartier (Beurdestraat)
  - G. Sint-Janskerkhof
  - H. In den Boerenmouw
-
- 1. Vismarkt buiten de Leuvense Poort
  - 2. Vismarkt aan de kop van de haven

Evolutie van vis consumptie in Den Bosch van 1175 tot 1700

Afbeelding 7. Grafiek met in chronologische volgorde alle contexten en tevens de verhouding zoetwatervis, zeevis en migrerende vis.

Waar de eerste paar contexten een groter aandeel zoetwatervissen en migrerende soorten laten zien, zijn vanaf de veertiende eeuw zeevissen in grotere aantallen aanwezig. Dit is duidelijk zichtbaar in afbeelding 7.

Statusbepalingen

Om de status van de gebruikers van de opgegraven beerputten en afvalkuilen te achterhalen is per context beschreven welke vissoorten zijn aangetroffen, en ook hoeveel. Zo wordt meteen duidelijk wat de variëteit is en wat de te verwachten status is op basis van de soorten. Aangezien alle contexten in 's-Hertogenbosch liggen, was de beschikbaarheid van bepaalde soorten voor vrijwel alle vindplaatsen hetzelfde. Hoewel 's-Hertogenbosch niet langs de kust ligt, was de stad via de Maas en de Dieze toch goed bereikbaar voor de aanvoer van zeevissen. Daarnaast is, waar mogelijk, een analyse gedaan van de gereconstrueerde lengtes van de vissen. Voor de verschillen met betrekking tot hoe een vis is aangekocht, volledig of in moten, is per context gekeken naar eventuele hak- of snijsporen op de skeletelementen. Zowel door onderzoek naar de bewerkingsporen als een analyse van de af- en aanwezige skeletelementen kan geconcludeerd worden of bepaalde soorten geconserveerd waren, en wat voor statusbepaling daarbij past.

Interessante bevindingen met betrekking tot de statusbepaling is onder andere de eerste aanwezigheid van karper in de periode tussen 1175 en 1228. In de grachtvulling van het hertogelijk hof (opgraving Minderbroedersklooster) wordt in 's-Hertogenbosch voor het eerst karper geïdentificeerd.⁴⁷ De karper is een vis die oorspronkelijk niet in Nederland voorkomt. Naar alle waarschijnlijkheid is de vis door handelaren overgebracht naar Nederland om in visvijvers te laten leven.⁴⁸ Ondanks de verwachting dat grote vissen duurder zijn, is dat niet altijd het geval. Een volgende merkwaardigheid is de lengte van de snoek. Voor snoek geldt bijvoorbeeld dat hoe groter de vis groeit, hoe meer deze een grondsmaak krijgt. Hierdoor werden van snoeken juist kleinere exemplaren meer gewaardeerd en waren deze dus duurder dan de grotere.⁴⁹

Visconsumptie van kloosterlingen

Op drie van de acht Bossche opgravingen kwam afval van kloosters tevoorschijn: het Elisabeth Bloemenkampklooster, het Minderbroedersklooster, het Bogarden- en Jezuitenklooster (na het vertrek van de Bogarden hadden de Jezuiten hun kloostergebouwen overgenomen). Zo kon onderzocht worden of de archeologische data, zoals het kloosterafval, hetzelfde beeld gaven over de leefregels en het eetpatroon van de kloosterlingen als historische bronnen.

⁴⁷ Kerklaan 2016, 62-63.

⁴⁸ Dam 2009, 322.

⁴⁹ Laarman, F.J., persoonlijke communicatie, 20-04-2017.

Vasten

Volgens de rooms-katholieke leer werden gelovigen geacht regelmatig te vasten om boete doen voor hun zonden. Vasten hield in dat iedereen zich volledig onthield van het eten van vlees, eieren en zuivelproducten en minder maaltijden per dag gebruikte.⁵⁰ De gebruikelijke periodes van vasten en onthouding voor alle christenen kwamen neer op een totaal van ten minste 132 dagen per jaar: 40 dagen vasten voor Pasen en twee dagen onthouding de overige weken (= 46 x 2 dagen).⁵¹ Sommige kloosterorden hadden een derde vastendag per week. Hierdoor kon het totale aantal vastendagen oplopen tot 178 per jaar. Dit betekent dat voor sommige kloosterlingen in Nederland bijna de helft van alle dagen in een jaar vleesloos moest zijn. Daarnaast is het zeer waarschijnlijk dat sommige geestelijken zelfs een nog groter aantal vastendagen hadden.⁵²

Visafval bij religieuze ordes

Dat er veel visresten zijn gevonden op de voormalige kloosterterreinen is dus niet verwonderlijk. Toch wijkt het beeld bij de vier kloosters af van de verwachtingen. Ondanks een gelofte van armoede lijkt de visconsumptie in de meeste kloosters meer in overeenstemming te zijn geweest met het dieet van de adel. Zo komen veel dure vissoorten en grote exemplaren van vissen voor. Een mogelijke verklaring daarvoor zou kunnen zijn dat vis een gift was aan de kloosters. Zowel de zusters van het Elisabeth Bloemenkampklooster als de minderbroeders waren als bedelorden afhankelijk van donaties. De bogarden in

Afbeelding 8. Prospect vanuit het noorden. In het midden de Sint-Jan. Op de voorgrond het gebouwencomplex van het Sint-Elisabeth Bloemenkampklooster (Erfgoed 's-Hertogenbosch, 0000123).

's-Hertogenbosch verdienden hun geld met de lakenindustrie in de stad en de jezuiten waren werkzaam in het onderwijs. De bogarden en jezuiten zullen door voorgenoemde posities in de samenleving ook giften en donaties hebben ontvangen. Verder werd van de kloosterversten verwacht dat ze luxe diners hielden voor gerespecteerde gasten, waarbij dan duurdere soorten vis op het menu stonden. Dit kan verklaren waarom in de kloosters ook duurdere soorten voorkwamen.

Afvalbeheer en afvalverwerking

Voor dit onderzoek is uitgebreid archiefonderzoek gedaan naar het afvalbeheer en de afvalverwerking van de stad. Tijdens het onderzoek zijn twee verschillende categorieën beschreven, namelijk beerputten en stortplaatsen voor stedelijk afval. Beerputten worden beschouwd als de meer private en soms gedeelde afvalputten van een woning. Niet al het afval van een huishouden kwam in een beerput terecht, bewoners konden ook algemene stortplaatsen gebruiken. Deze lagen verspreid door de stad en dienden als dumplocatie voor afval van iedereen. Ten slotte is het ook belangrijk om te realiseren dat zowel beerputten als stortplaatsen afval kunnen bevatten van dierlijke resten die door (huis)dieren in de stad zijn gegeten. Alle archeologisch onderzochte contexten van dit onderzoek bleken afvalkuilen, beerputten of beerkelders te zijn. Dat betekent dat het aannemelijk is dat hier alleen door de bewoners en eventueel hun burens afval werd gestort.

⁵⁰ Dam 2009, 311.

⁵¹ Dam 2003, 468-477.

⁵² Dam 2009, 318.

Afbeelding 9. Kat met een vis, Wallerant Vaillant, 1665 – 1675 (collectie Rijksmuseum, PDM).

Visafval

Naast standaardregels met betrekking tot het dumpen van afval had de stad ook specifieke regels voor het lozen van dierlijke overblijfselen, zoals visresten. Veel steden lieten speciale afvalcontainers op de markt plaatsen zodat verkopers hun marktafval konden weggooien. Volgens een verordening uit 1565 stond er een afvalcontainer op de Bossche vismarkt.⁵³ Wanneer de vis in moten werd verkocht, konden de organen van de vis hierin worden weggegooid. Visafval dat in de grotere stedelijke stortplaatsen werd verzameld, werd vaak als mest uitgestrooid over de landerijen. Als de consument hele vissen op de markt kocht, moesten deze thuis worden schoongemaakt. De overblijfselen daarvan kwam meestal terecht in de eigen beerput. Volgens een verordening uit 1567 mochten bewoners het afval en de resten van afgeslachte dieren niet dumpen op de algemene stortplaatsen. De meest gebruikelijke manier om slachtafval te lozen was daarom in de eigen beerput of het begraven van de resten op eigen grond.⁵⁴

⁵³ GaHt, OSA 0001, inv. Nr. 190, fol. 19.
⁵⁴ GaHt, OSA 0001, inv. nr. 191, fol. 793.

Vis als dierlijk voedsel

Ook dieren als honden, katten, varkens en ratten speelden een rol bij het verwerken van afval. Allerlei etensresten en slachtafval, dus ook visafval, werden door deze dieren gegeten.⁵⁵ Hoewel zowel het eten als de vertering niet per definitie sporen achterlaat, kunnen botten van alle soorten misvormd raken wanneer erop gekauwd wordt of wanneer deze door de darmen gaan. In de assemblages van 's-Hertogenbosch zijn een paar visresten geïdentificeerd waarvan werd vastgesteld dat ze misvormd zijn.⁵⁶ Ook zijn in vrijwel alle contexten botten van honden, katten, ratten en varkens gevonden.⁵⁷ Daarnaast is uit onderzoek naar varkensresten, die zijn gevonden in 's-Hertogenbosch, gebleken dat de varkens nauwelijks vis gegeten hebben.⁵⁸

⁵⁵ Wheeler en Jones 1989, 69.

⁵⁶ Esser en Kerklaan 2014; Kerklaan 2016; Saane 2017.

⁵⁷ Esser 1997; Esser en Kerklaan 2013; Esser en Kerklaan 2014; Genabeek et al. 2016; Haaster 2003; Jong 2000; Kootker 2015; Saane 2017.

⁵⁸ Ervynck et al. 2007, 178; Esser en Kerklaan 2014; Kootker 2015; Kootker 2017.

Hoewel er dus enkele tekenen zijn dat vis werd gegeten door varkens, honden, katten en ratten, wordt gezien de kleine aantallen vraat- en kauwsporen aangenomen dat het afval niet in groten getale aan deze dieren gevoerd is. Dit kan echter worden verklaard doordat de dieren vrij rondzwierven in de stad en de ontlasting niet in beerputten terecht kwam.

Conclusie

Dit interdisciplinaire onderzoek is uitgevoerd om een uitgebreid overzicht te creëren van de rol en het belang van vis voor 's-Hertogenbosch tijdens de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne tijd. Het combineren van historische bronnen en archeologisch onderzoek geeft inzicht in hoe verschillende klassen en groepen aten in deze periode en levert veel informatie op over visconsumptie, afvalbeheer, markten, handel en status. Bij de groeiende economie en uitbreiding van handel tussen steden speelde vis een belangrijke rol. De markt voor vis groeide in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd zo sterk dat alle verschillende vissoorten voor alle lagen van de bevolking beschikbaar kwamen. Al met al is duidelijk geworden dat het belang en de waarde van vis in de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne tijd van 's-Hertogenbosch buitengewoon groot was.

Amy van Saane is een aankomend specialistisch archeoloog die in 2020 is afgestudeerd met een MSc Archeologie aan de Universiteit van Leiden. Zij specialiseert zich in ichthyo-archeologisch onderzoek en heeft met name onderzoeken uitgevoerd die focussen op stedelijke gebieden in de middeleeuwen en vroegmoderne tijd. Momenteel is Amy bezig met een wetenschappelijk artikel ter opvolging van haar thesis. Heeft u vragen naar aanleiding van dit artikel? Neem contact op via amy.vansaane@live.nl.

Literatuur en verantwoording

Archieven

Erfgoed 's-Hertogenbosch, Stadsarchief (NL-HtSA), Oud Stedelijk Archief 0001 Stadsbestuur van 's-Hertogenbosch, 1262-1810 (OSA), inv.nr. 190, Register met afschriften van afgekondigde plakaten en stedelijke (politie)verordeningen, 1530, resp.1565. Namen van schepenen op Bamisdag anno 1541, 'Het Geboeiboeck', f. 19, Hopen afval.

Erfgoed 's-Hertogenbosch, Stadsarchief, (NL-HtSA), Oud Stedelijk Archief 0001 Stadsbestuur van 's-Hertogenbosch, 1262-1810 (OSA), inv.nr. 191, Register met o.a. verordeningen van de stad en hogere overheden, 1566-1571, resp. 1579-1582. Namen van schepenen op Bamisdag anno 1567, f. 793, Begraven van slachtafval.

Literatuur

ASHBY, S.P., 2002: The role of zooarchaeology in the interpretation of socioeconomic status: a discussion with reference to medieval Europe. *Archaeological Review from Cambridge* 18, 37-59.

BENNEMA, F.P., A.D. RIJNSDORP 2015: Fish abundance, fisheries, fish trade and consumption in sixteenth-century Netherlands as described by Adriaen Coenen. *Fisheries Research* 161, 384-399.

COOMANS, J., 2019: Food Offenders: Public Health and the Marketplace in the Late Medieval Low Countries, in: C. Rawcliffe en C. Weeda (eds.), *Policing the Urban Environment in Premodern Europe*, (Amsterdam: Amsterdam University Press), 121-148.

DAM, P.J.E.M., VAN, 2003: Feestvissen en vastenvissen. Culturele, ecologische en economische aspecten van de visconsumptie in de Nederlanden in de Late Middeleeuwen. *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 3, 468-495.

DAM, P.J.E.M., VAN, 2009: Fish for Feast and Fast. Fish Consumption in the Netherlands in the Late Middle Ages, in: D. Abreu-Ferreira en L. Sicking (eds.), 2009, *Beyond the Catch: Fisheries of the North Atlantic, the North Sea and the Baltic, 900-1850* (Boston), 309-336.

EGMOND, F., 1997: Een bekende Scheveninger Adriaen Coenen en zijn Visboeck van 1578 (Meppel).

- ERVYNCK, A.**, 2004: Orant, pignant, laborant. The diet of the three orders in the feudal society of medieval north-western Europe, in: S.J. O'Day, W. van Neer en A. Ervynck (eds.), Behaviour behind bones the zooarchaeology of ritual, religion, status and identity, 2002 Conference Volume 9, International Council of Archaeozoology (Durham).
- ERVYNCK, A. W. VAN NEER, H. HÜSTER-PLOGMANN EN J. SCHIBLER**, 2003: Beyond affluence: the zooarchaeology of luxury. *World Archaeology* 34 (3), 428-441.
- ERVYNCK, A., A. LENTACKER, G. MÜLDNER, M. RICHARDS, EN K. DOBNEY**, 2007: An investigation into the transition from forest dwelling pigs to farm animals in medieval Flanders, Belgium, in: U. Albarella, K. Dobney, A. Ervynck en P. Rowley-Conwy (eds.), *Pigs & Humans. 10,000 years of interaction* (Oxford), 171-193.
- ESSER, E.**, 1997: Een huis en twee beerputten aan de Boerenmouw. Een zoöarcheologisch onderzoek. *Archeoplan Eco Ossicle* (Delft), 24.
- ESSER, E., B. BEERENHOUT EN M.J. RIJKELIJKHUIZEN**, 2009. Paleoecologie: archeozoölogisch onderzoek aan dierlijke resten uit de Middeleeuwen/ Nieuwe tijd, in: H.M. van der Velde, S. Ostkamp, H.A.P. Veldman en S. Wyns (eds.), *Venlo aan de Maas. Van vicus tot stad. ADC Monografie 7* (Amersfoort).
- ESSER, E. EN F. KERKLAAN**, 2013: Dierlijke resten uit de grote beerkelder van het Keizershof te 's-Hertogenbosch. *Archeoplan Eco Ossicle* (Delft), 254.
- ESSER, E. EN F. KERKLAAN**, 2014: Leven in een ambachtswijk; dierlijke resten uit beerputten aan de Beurdestraat te 's-Hertogenbosch. *Archeoplan Eco Ossicle* (Delft), 282.
- GENABEEK, R.J.M. VAN, K. HÄNNINEN, S.A. VAN KAAM, F. KERKLAAN EN M. VAN DER LINDEN**, 2016: Ecologisch onderzoek van het Minderbroedersklooster te 's-Hertogenbosch. *Erfgoedrapporten 's-Hertogenbosch 2* ('s-Hertogenbosch).
- GROOT, M.**, 2010: *Materiaal en Methoden. Handboek Zoöarcheologie* (Amsterdam).
- HAASTER, H. VAN**, 2003. *Archeobotanica uit 's-Hertogenbosch. Milieuomstandigheden, bewoningsgeschiedenis en economische ontwikkelingen in en rond een (post)middeleeuwse stad* (Amsterdam).
- HANUS, J.**, 2011: Demografische neergang in Den Bosch? Bevolkingstrends in 16e en 17e eeuw. *Bosscie Bladen* 13 (1-4), 118-125.
- HOFFMANN, R.**, 1996: Economic Development and Aquatic Ecosystems in Medieval Europe. *The American Historical Review* 101 (3), 631-669.
- HOFFMANN, R.C.**, 2005: A brief history of aquatic resource use in medieval Europe. *Helgol Mar Res* 59, 22-30.
- HUPKENS, E.** 2007. *De Vismarkt. Stadsblad Den Bosch*, 28 februari 2007.
- JANSSEN, H.L.**, 2007: 's-Hertogenbosch, een novum oppidum in de Meierij ca 1200-1350. De stadsarcheologie als bron voor de kennis van groei en stagnatie van middeleeuwse steden. *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis* 10, 95-140.
- JONG, T., DE.** 2000: Dierenresten uit de beerput van het Elisabeth Bloemenkampklooster te 's-Hertogenbosch ('s-Hertogenbosch: Archeologische en Bouwhistorische Dienst gemeente 's-Hertogenbosch).
- KAPPELHOF, T.**, 1997: Laverend tussen Mars en Mercurius. Demografie en economie, in: A. Vos (ed.), 's-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad 1629-1990 (Zwolle/'s-Hertogenbosch), 55-77.
- KAPPELHOF, T.**, 2020: Markten in 's-Hertogenbosch. *Geografie en marktwerking, Silva* 1 (2020), nr. 3, 3-12.
- KERKLAAN, F.**, 2012: Fish as an indicator of social status during the Late Middle Ages in the Netherlands (Leiden: Master thesis University of Leiden).
- KERKLAAN, F.**, 2016: Resultaten onderzoek visresten, in: R.J.M. van Genabeek, K. Hänninen, S.A. van Kaam, F. Kerklaan en M. van der Linden, *Ecologisch onderzoek van het Minderbroedersklooster te 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch), 59-82.
- KOOTKER, L.M.**, 2015: Isotopenonderzoek, in: R.J.M. van Genabeek (ed.), 's-Hertogenbosch Bastion Baselaar. *Opgraving van een massagraf van Franse soldaten uit 1794 en 1795* ('s-Hertogenbosch), 90-104.
- KOOTKER, L.M.**, 2017: Mapping Migrations. The application of strontium isotopes in Dutch cultural heritage research (Amsterdam: PhD thesis Vrije Universiteit Amsterdam).

LAUWERIER, R.C.G.M. EN O. BRINKKEMPER, 2012: Archeobotanie en archeozoölogie in Malta-onderzoek (Amersfoort).

LAUWERIER, R.C.G.M. EN F.J. LAARMAN, 2006: Hollandse Nieuwe en de mythe van Willem Beukelszoon, Hollen. *Historisch Tijdschrift*, *Hollandse Vis* 38, 150-160.

LOCKER, A. 2000: The role of stored fish in Englen 900-1750 AD. The evidence from historical and archaeological data (Southampton: PhD thesis University of Southampton).

NEER, W. VAN EN A. ERVYNCK, 2004: Remains of traded fish in archaeological sites: Indicators of status or bulk food?, in: S. O'Day, W. Van Neer & A. Ervynck (eds.), *Behaviour behind bones: the zooarchaeology of ritual, religion, status and identity* (Oxford), 203-214.

OUDENHOVEN, J. VAN, 1670: *Silva-Ducis aucta et renata of een nieuwe ende gantsch vermeerderde beschrijvinge van de stad van 'sHertogen-bossche ('s-Hertogenbosch)*.

SAANE, A.L., VAN, 2017: 'Hij gaf hun ook vis, zo veel als ze wilden.' Een onderzoek naar visresten uit 's-Hertogenbosch (Hoorn: Bachelor thesis Saxion University of Applied Sciences).

WESTSTRATE, J., 2006: Rotte vis en zure wijn, houdbaarheid, bederf en manipulatie van voedsel on de late Middeleeuwen. *Madoc Tijdschrift over de Middeleeuwen* 20 (4), 272-280.

WHEELER, A. EN A.K.G. JONES, 1989: *Fishes* (Cambridge).